RIVIERENLAND

NEERIJNEN

gemeentebeschrijving

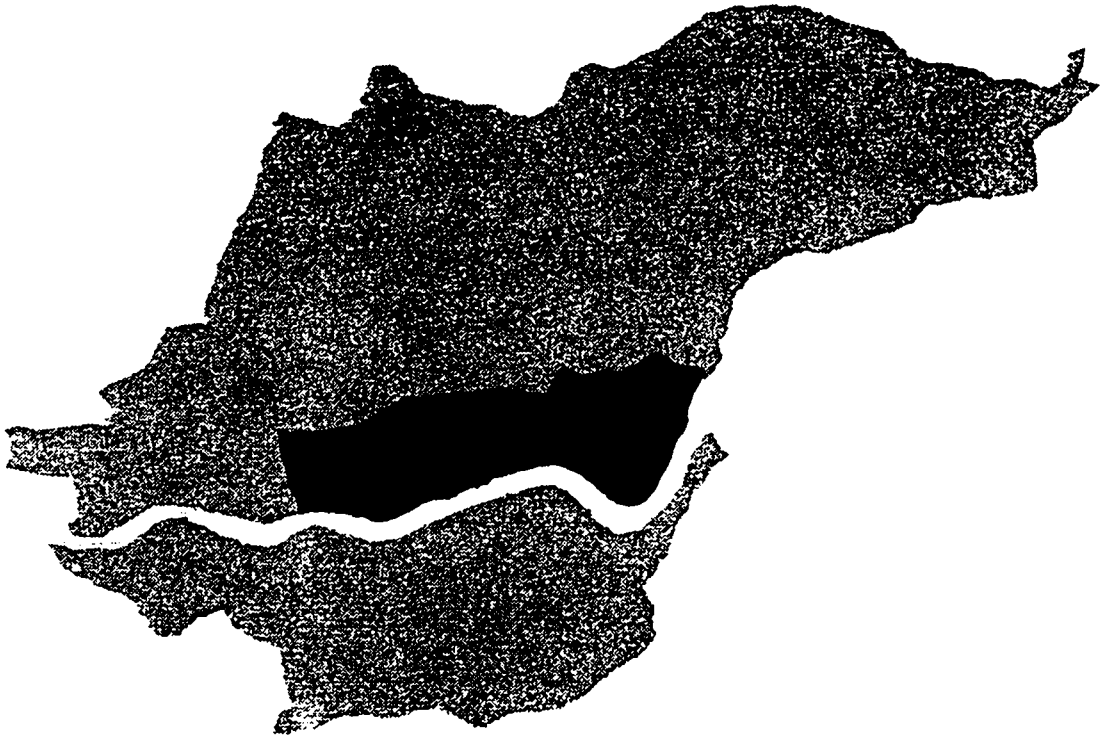

Monumenten
Inventarisatie
Project

provincie
GELDERLAND

MONUMENTEN INVENTARISATIE PROJECT

Ten geleide

Het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) is een landelijk opgezet project met het doel om in betrekkelijk korte tijd - 5 jaar - een inventarisatie te verkrijgen van bouwkunst en stedebouw uit de periode 1850-1940. De uitvoering van het project wordt verzorgd door de provincies. In Gelderland heeft de provincie de Stichting MIP-Gelderland opgericht, die belast is met de uitvoering van het project.

In Gelderland wordt het MIP uitgevoerd conform de Gelderse streekplanindeling: Midden-Gelderland, Oost-Gelderland, Veluwe en Rivierenland. Binnen deze inventarisatiegebieden wordt per gemeente geïnventariseerd.

Het eindprodukt, waarover de gemeenten de beschikking krijgen, bestaat uit 3 rapporten, te weten een regiobeschrijving, een gemeentebeschrijving en een inventarisatierapport.

In de regiobeschrijving wordt op hoofdlijnen een schets gegeven van ontwikkelingen die bepalend zijn geweest voor de ruimtelijke kwaliteit, i.c. bouwkundige en stedebouwkundige karakteristieken, uit de periode 1850-1940 in het inventarisatiegebied. Het betreft veelal ontwikkelingen en karakteristieken die behalve van lokaal belang ook een boven-lokaal belang vertegenwoordigen.

In de gemeentebeschrijving, die kan worden beschouwd als een verfijning die betrekking heeft op een deel van het grondgebied van de regiobeschrijving, worden op beknopte wijze de voornaamste historisch-geografische, sociaal-economische, bouwkundige en stedebouwkundige ontwikkelingen uit de periode 1850-1940 weergegeven.
In dit verband dient hoofdstuk 4.5. *Karakterisering geïnventariseerde bebouwing* afzonderlijk te worden genoemd. Het betreft een hoofdstuk dat als "schakel" fungeert tussen het beschrijvende en het inventarisatiegedeelte, te weten het inventarisatierapport.

Het inventarisatierapport voorziet in een beknopte weergave per gemeente van de gebouwde omgeving uit de periode 1850-1940 in de vorm van objecten en complexen op basis van de uitgewerkte MIP-formulieren.

Hoewel de 3 rapporten afzonderlijk kunnen worden gelezen, verdient het aanbeveling het inventarisatiegedeelte niet los te zien van het beschrijvende gedeelte en omgekeerd.

..2/

Met betrekking tot het gebruik van de MIP-eindprodukten dient het volgende te worden opgemerkt.

Bij schrijven d.d. 21 september 1989 - nr. WZ89.59395 - WZ/CE404 is de provincie Gelderland accoord gegaan met de samenwerkingsovereenkomst, zoals opgesteld van rijkswege bij schrijven d.d. 11 augustus 1989, nr. U-172.612, inzake de uitvoering van het Monumenten Inventarisatie Project in Gelderland.

In artikel 8 van bedoelde overeenkomst is het gebruik van de eindprodukten geregeld. Dit artikel luidt als volgt:

"Artikel 8. Gebruik eindprodukten

1. De Provincie is evenals de Rijksdienst ook nadat de eindprodukten als bedoeld in artikel 1, leden a t/m e (*) zijn opgeleverd gerechtigd deze eindprodukten, geheel of gedeeltelijk voor eigen gebruik aan te wenden, te vermenigvuldigen of te publiceren, dan wel, al dan niet tegen financiële vergoeding, voor gebruik aan derden beschikbaar te stellen.
2. De Provincie maakt met derden die zij bij de uitvoering van het Project betrekt zodanige afspraken, dat hen niet de bevoegdheid toekomt, bv. door een beroep op hun toebehorende auteursrechten, in het in het eerste lid omschreven gebruik, geheel of gedeeltelijk te beletten of te belemmeren.
3. De Rijksdienst en de Provincie bevorderen de totstandkoming van openbare publicaties over jongere bouwkunst en stedebouw uit de periode midden 19e eeuw - Tweede Wereldoorlog."

Wij verzoeken u bij het gebruik van de eindprodukten de geraadpleegde bron(nen) te vermelden.

GEMEENTEBESCHRIJVING

GEMEENTE NEERIJNEN

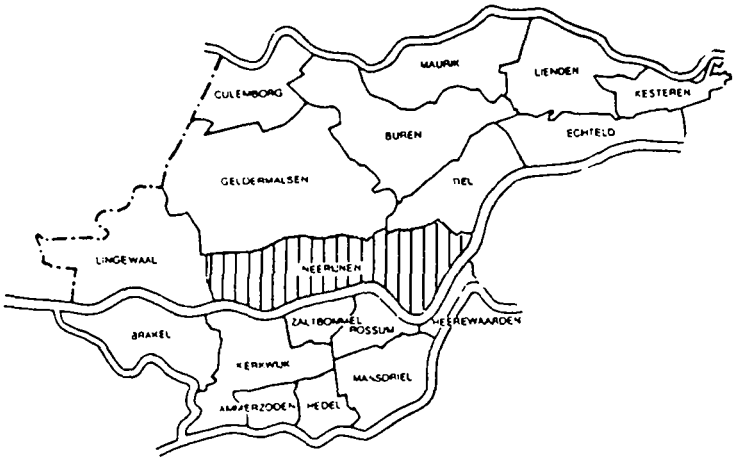

INHOUDSOPGAVE

			bz.
1.	INLEIDING		3
2.	BODEMGESTELDHEID EN GRONDGEBRUIK		9
3.	INFRASTRUCTUUR		11
4.	NEDERZETTINGSSTRUCTUUR		13
4.1.	Algemeen		13
4.2.	Functionele ontwikkelingen	- periode 1800-1850 - periode 1850-1900 - periode 1900-1940	13
4.3.	Stedebouwkundige structuur:	- Est - Haaften - Heesselt - Hellouw - Neerijnen - Ophemert - Opijnen - Tuil - Varik - Waardenburg - Verspreide bebouwing	15
4.4.	Ontwikkelingen na 1940		23
4.5.	Karakterisering geïnventariseerde bebouwing		24
4.6.	Typologie uitbreidingen gemeente Neerijnen 1850-1940		28
4.7.	Bijzondere gebieden		28
GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN/BIBLIOTHEKEN, KAARTMATERIAAL EN LITERATUUR			33

1. INLEIDING

De gemeente Neerijnen bevindt zich in het inventarisatiegebied Rivierenland en heeft een oppervlakte van 7.301 hectare. De gemeente Neerijnen bestaat uit de hoofdkernen Haaften, Ophemert en Waardenburg, alsmede de kernen Est, Heesselt, Hellouw, Neerijnen, Opijnen, Tuil en Varik (zie afbeelding 1).
In 1978 zijn de voormalige gemeenten Est en Opijnen, Haaften, Ophemert, Varik en Waardenburg samengevoegd tot de gemeente Neerijnen. In 1978 is een smalle strook bij Ophemert toegevoegd aan de gemeente Tiel. De zuidgrens van de gemeente Neerijnen wordt gevormd door de Waal. De Neerijnensche Mark en de Haaftensche Molenvliet vallen voor een deel samen met de noordgrens van de gemeente Neerijnen.
De gemeente Neerijnen grenst aan de gemeenten Tiel, Geldermalsen, Lingewaal, Kerkwijk, Zaltbommel, Rossum, Heerewaarden en West Maas en Waal.

De gemeente Neerijnen is in de periode 1850-1940 een overwegend agrarische gemeente gebleven, die georiënteerd was op Tiel, Geldermalsen en Zaltbommel. Met name rond Haaften is steenfabricage tot ontwikkeling gekomen.
Op 1 januari 1990 telde de gemeente Neerijnen 10.504 inwoners.

Afbeelding 1
Gemeente Est en Opijnen in 1866

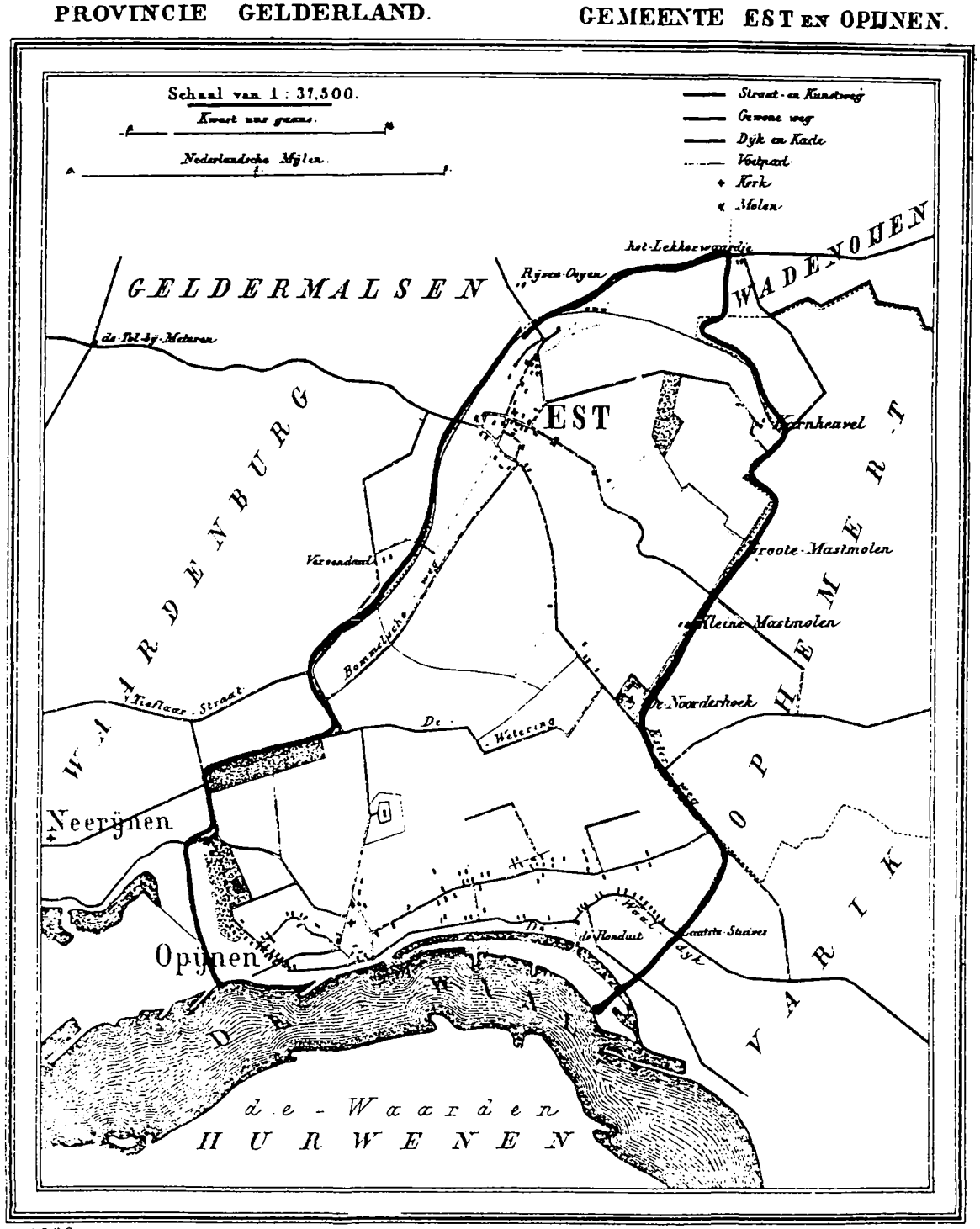

1866.

718 Bunders. 950 Inwoners.

Uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden

Afbeelding 1a
Gemeente Haaften in 1866

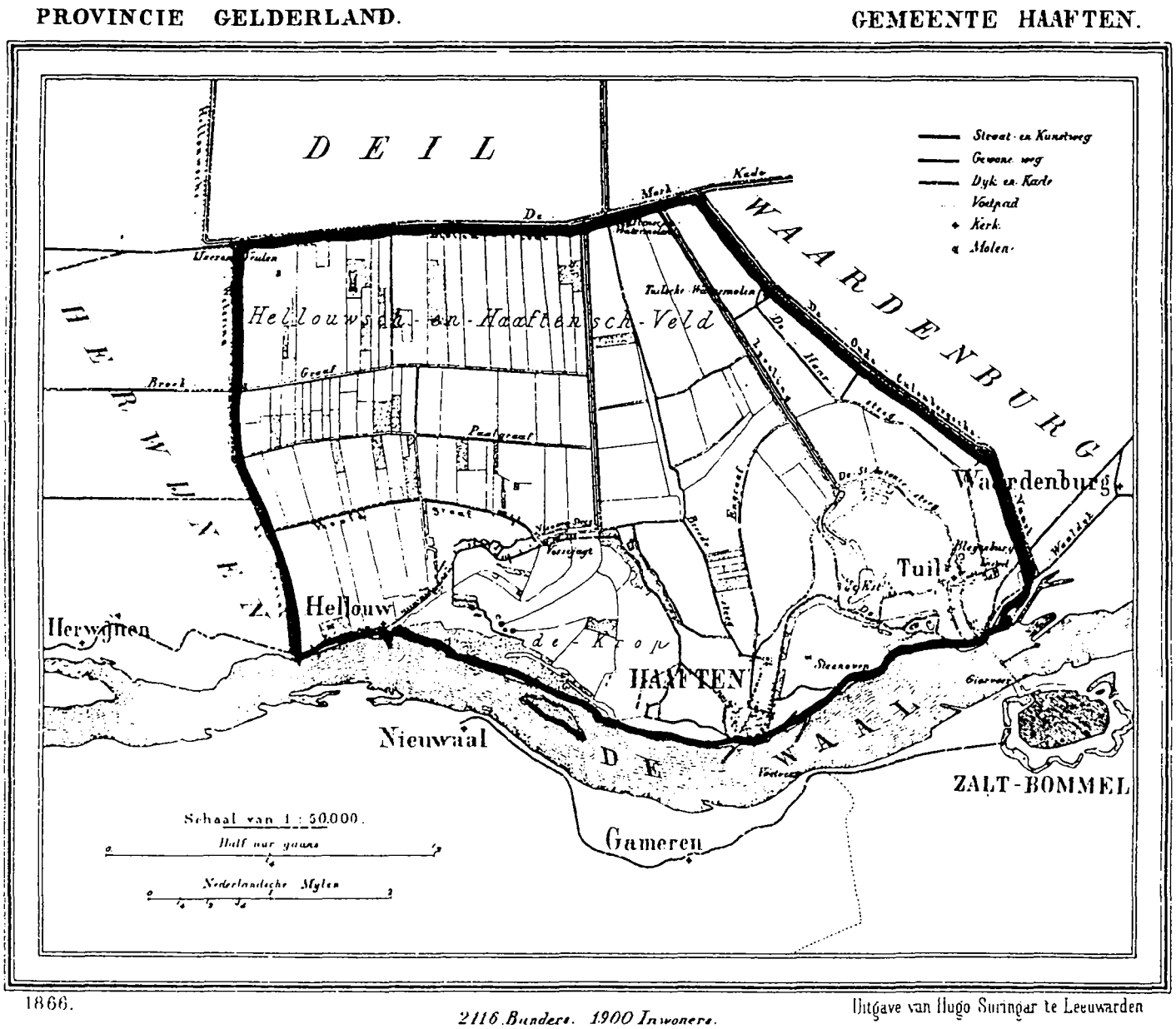

Afbeelding 1b
Gemeente Ophemert in 1865

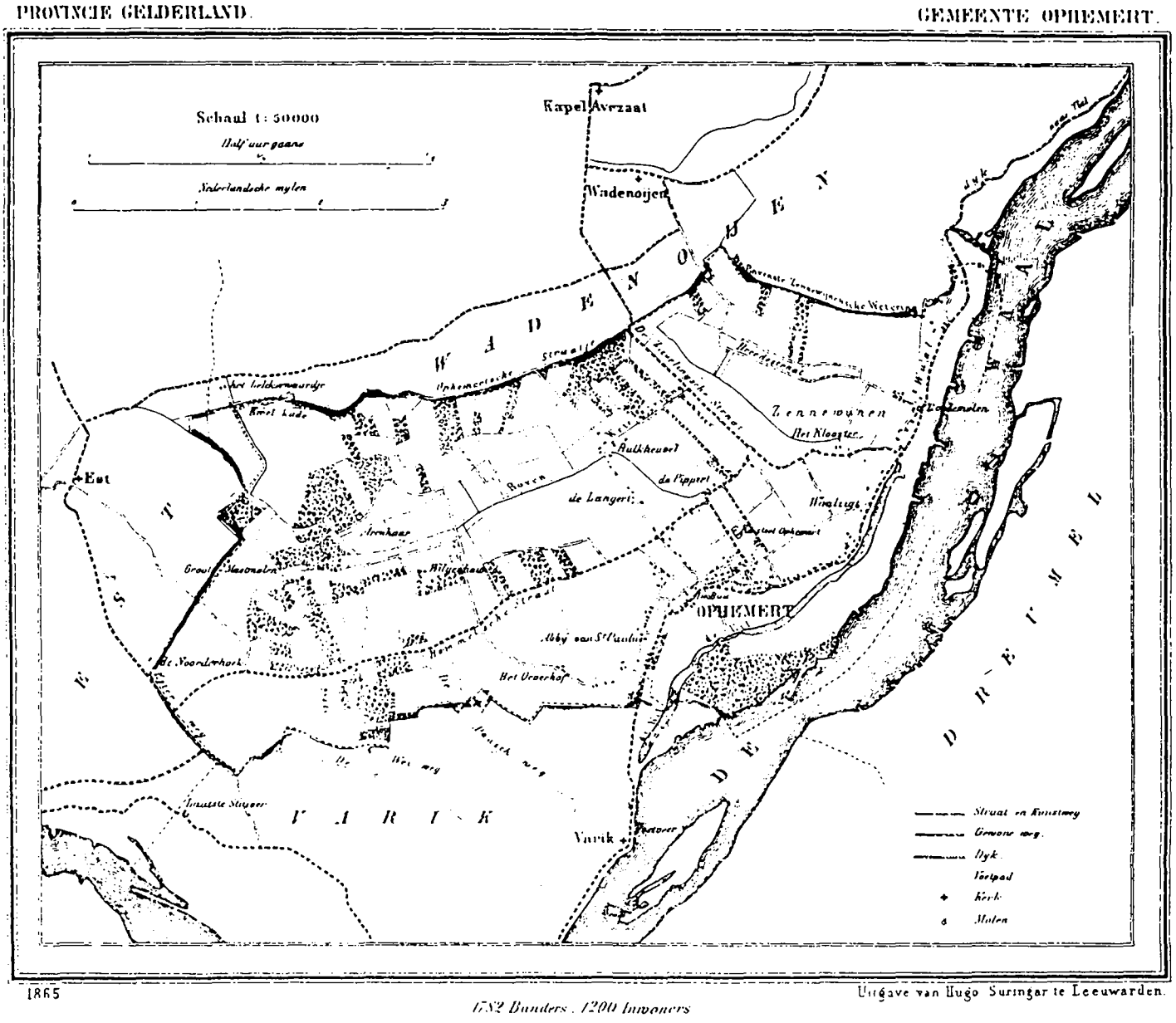

Afbeelding 1c
Gemeente Varik in 1867

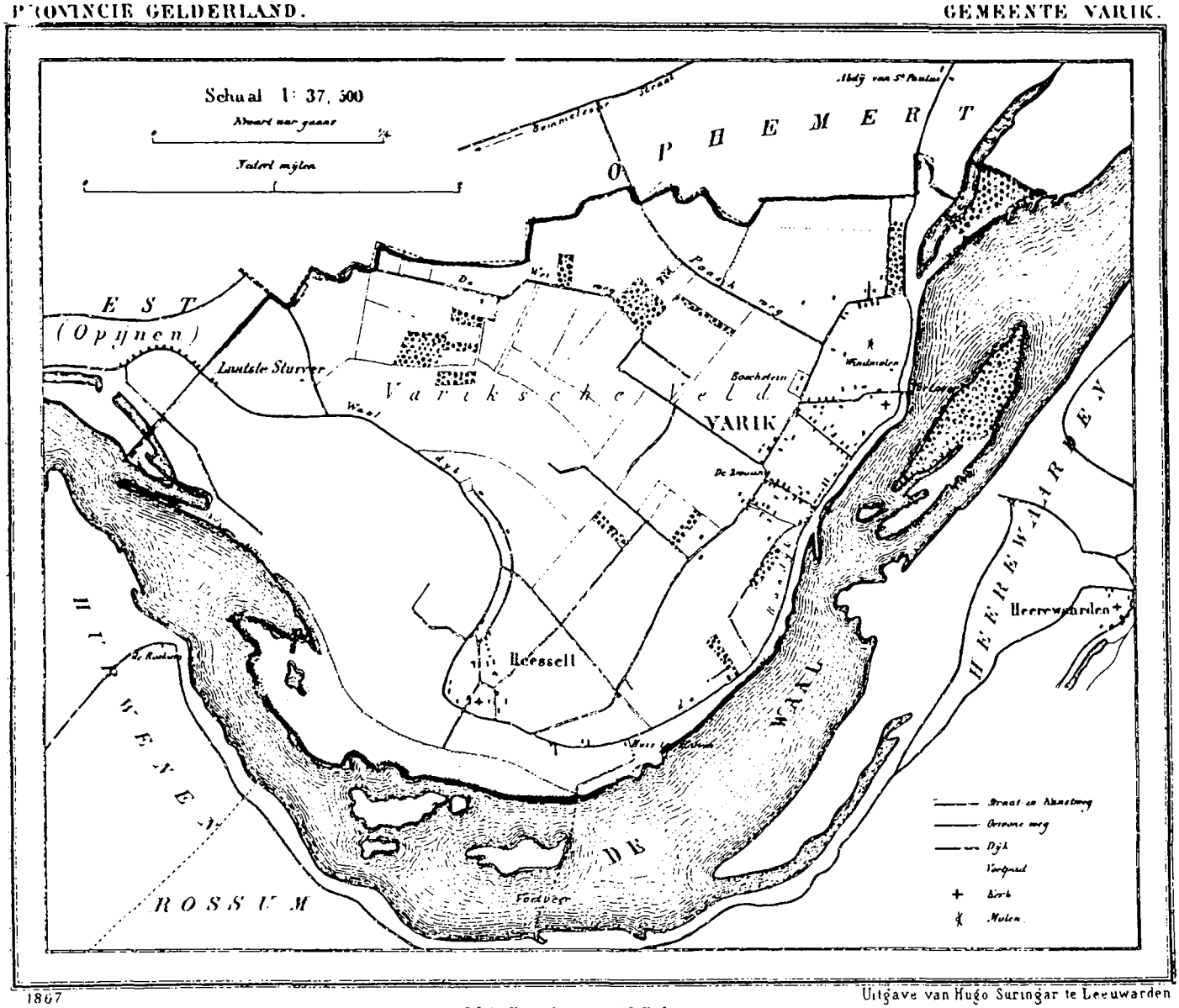

1867 Uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden

1096 Bunders. 1075 Inwoners.

Afbeelding 1d
Gemeente Waardenburg in 1866

PROVINCIE GELDERLAND. GEMEENTE WAARDENBURG.

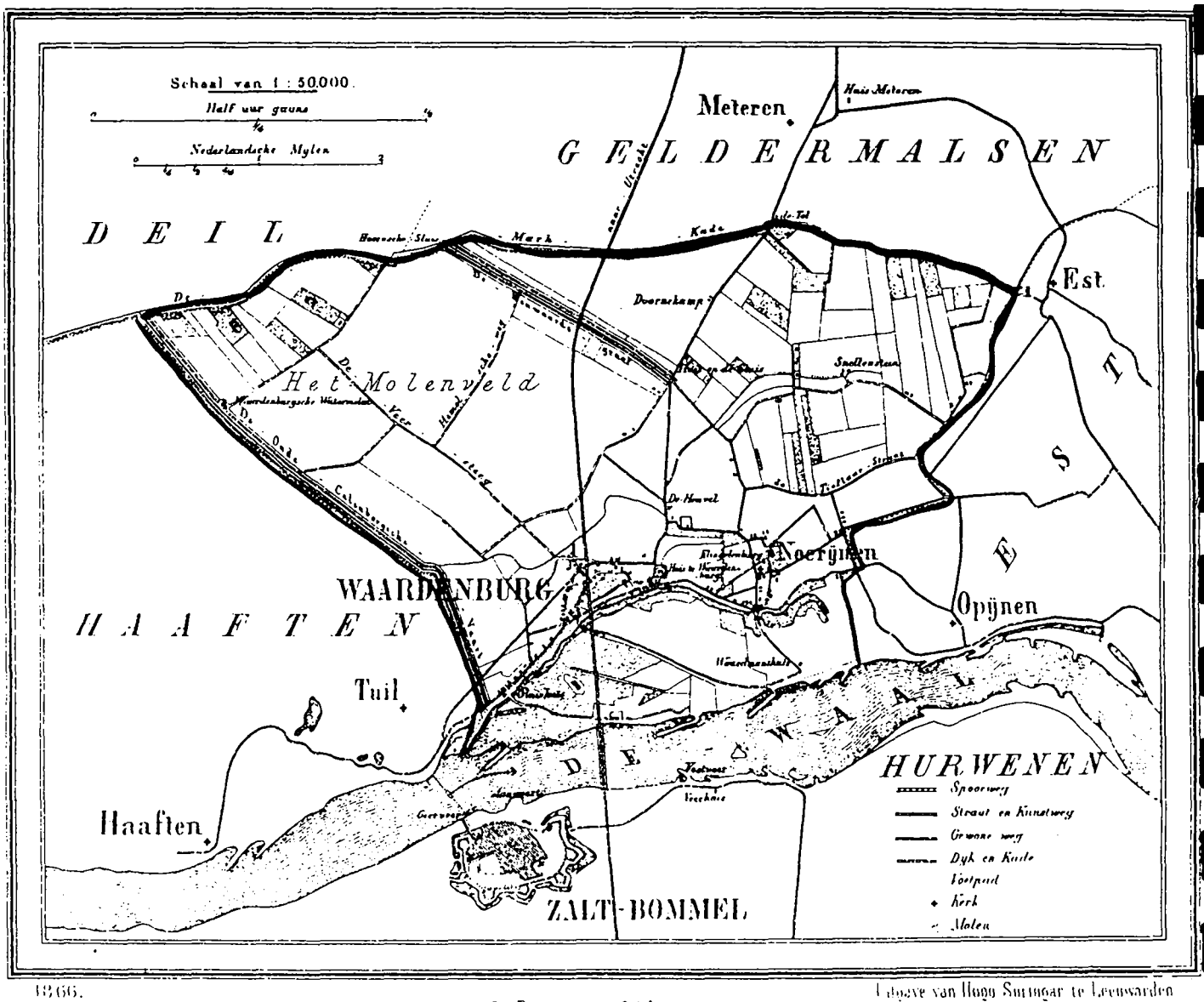

1866. Lithograaf van Hugo Suringar te Leeuwarden

1853 Bunders. 1100 Inwoners.

2. BODEMGESTELDHEID EN GRONDGEBRUIK

Gedurende de Saale-ijstijd (ca. 200.000 - 120.000 v. Chr.) drong landijs vanuit het noorden de dalen van de grote rivieren binnen. Daardoor werd de loop van de Rijn en Maas naar het westen afgebogen. In de daarop volgende ijstijd, het Weichselien, dat ca 70.000 jaar v. Chr. begon, ontstond een vlechtend riviersysteem met een patroon van zich vertakkende en samenkomende geulen. Omstreeks 10.000 jaar v. Chr. begon het Holoceen en werd het geleidelijk warmer. Naarmate het klimaat verbeterde en het vegetatiedek meer gesloten werd, voerden de rivieren steeds minder sediment aan, waardoor zich enkele hoofdgeulen in de eigen afzettingen begonnen in te snijden. Gaandeweg ontstond een oeverwallen-stroomruggen en kommensysteem, met zavel en lichte klei op de ruggen, en veen en zware klei in de kommen (zie afbeelding 2). Het patroon van de stroomruggen en kommen werd gefixeerd door de aanleg van de eerste dijken, die in de 10e en 11e eeuw na Chr. heeft plaatsgevonden. Tussen rivier en dijk ontwikkelden zich nadien uiterwaarden.

Afbeelding 2
Geomorfologische kaart gemeente Neerijnen

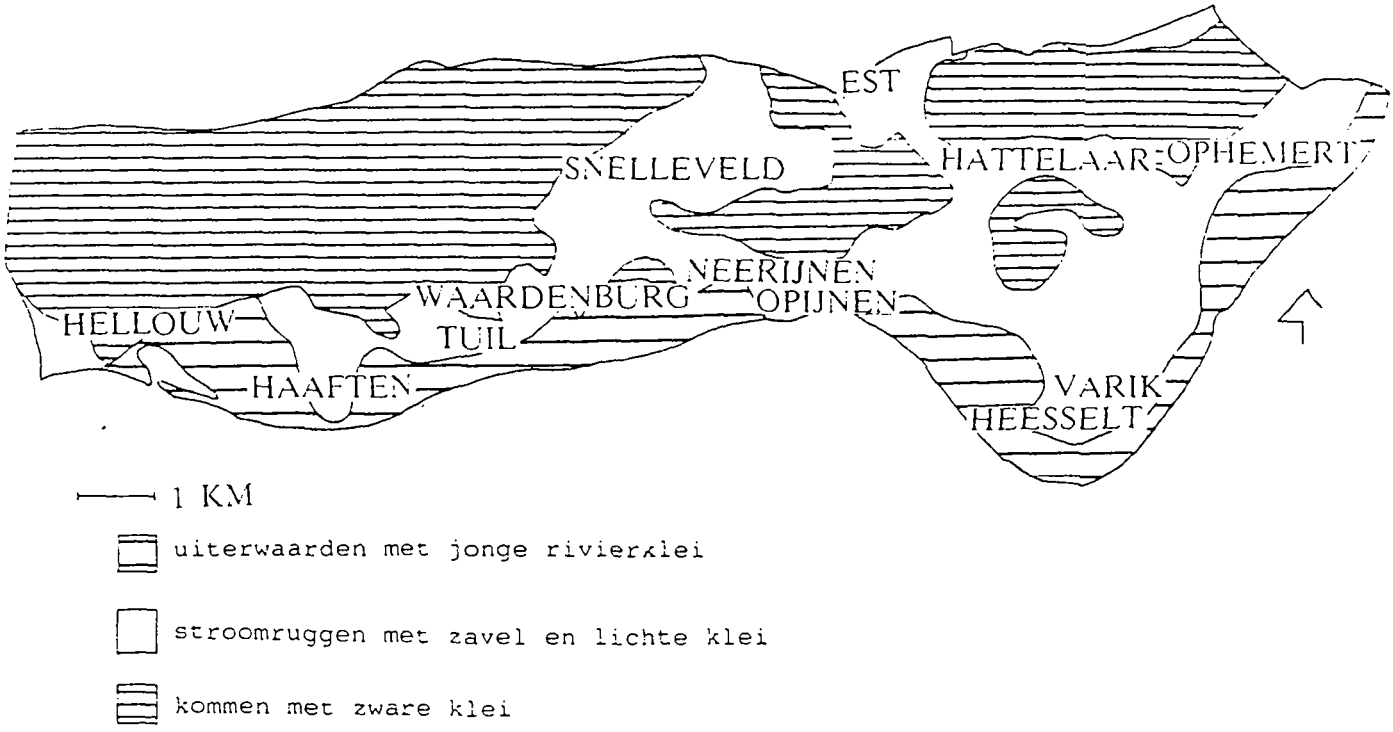

Het grondgebruik in de periode 1850-1940 heeft betrekking op de uiterwaarden, de stroomruggen en de kommen. De uiterwaarden waren deels als grasland in gebruik. Voor het overige waren ze bedekt met griendhout, o.a. nabij Tuil, Heesselt en Varik. Enkele steenfabrieken hebben gebruik gemaakt van de jonge rivierklei in de uiterwaarden. De stroomruggen waren hoofdzakelijk als bouwland in gebruik, ofschoon de lager gelegen gedeelten ook als graslandareaal fungeerden. Men heeft op de akkers vooral tarwe en aardappelen geteeld, en in toenemende mate ook haver en suikerbieten (vooral na 1880). Tevens nam het boomgaardareaal in de tweede helft van de 19e eeuw toe. De komgronden waren hoofdzakelijk als grasland in gebruik.

Ofschoon de gemeente Neerijnen zich langs de Waal uitstrekt vindt de afwatering vooral plaats op de hooggelegen Linge. Dit verschijnsel dateert al uit de Late Middeleeuwen. Het hoogteverschil in de gemeente Neerijnen is beperkt. Ten oosten van de lijn Waardenburg-Est ligt het ingedijkte land op ruim 3 meter boven N.A.P. Ten noorden van de lijn Hellouw-Tuil liggen de kommen op amper 1 meter boven N.A.P. De stagnerende waterafvoer houdt verband met de omstandigheid dat het "binnenland" lager ligt dan de Linge met uiterwaarden. Het water moet dus met kunstmiddelen (watermolens, gemalen) op de Linge worden "uitgeslagen". De belangrijkste weteringen in de gemeente Neerijnen, te weten de Lange Maatsche Sloot, Enge Wetering, Neerijnensche Mark, Voorvliet, Haaftensche Molenvliet en de Oude Culemborgsche Vaart, komen alle uiteindelijk in het Lingestelsel uit. De overwegend strookvormig verkavelde kommen zijn doorsneden met kavelsloten die op weteringen zijn aangesloten. Het water wordt via watermolens door sluisjes in de zuider Lingedijk op de linge gebracht. Varik, Ophemert en Wadenoyen waterden uit op de Linge via de Ophemertse uitwaterings-sluis (tussen Wadenoyen en Geldermalsen). Op deze plaats lag ook een overlaat. Heesselt, Est, Opijnen, Neerijnen, Waardenburg, Tuil, Haaften en Hellouw waterden via de Mark en de Boutensteinsewetering c.a. op twee plaatsen af in de Linge. Het stoomgemaal "Hellouw" (aan de Linge) werd in 1925 vervangen door een electrisch gemaal.

Met uitzondering van Hellouw zijn alle in de gemeente Neerijnen gelegen nederzettingen gelegen op stroomruggen. Van hieruit werden kleine akkers aangelegd. Enkele veedriften voerden naar de weidegebieden in de kommen. Na aanleg van dijken langs Waal en Linge werden de kommen in ontginning genomen. Hellouw is ontstaan op een smalle zandrug waarop tevens de bandijk is aangelegd. Est is ontstaan op de stroomrug Est-Geldermalsen-Buren-Zoelmond. Hier is in de Late Middeleeuwen een woerd opgeworpen, waarop Est zich heeft ontwikkeld. Ook nabij Opijnen en Neerijnen zijn woerden opgeworpen. In de nederzettingsstructuur van de langs de Waal gelegen nederzettingen Ophemert, Varik, Heesselt, Opijnen, Neerijnen, Waardenburg, Tuil, Haaften en Hellouw is de langgerekte richting van de rug herkenbaar, evenals enkele verzande overloopgeulen. De ronde vorm van de es ten noorden van Tuil (Enggraaf, Haarstraat) zou erop kunnen wijzen dat de Waal ooit ten noorden van Tuil heeft gestroomd, in de Late Middeleeuwen. Omstreeks 1865 heeft een verlegging van de Waaldijk bij Tuil plaatsgevonden, waardoor twee straten, die naar het veer met Zaltbommel liepen, werden ingekort. Het als gevolg daarvan buitendijks gelegen gedeelte van het dorp Tuil werd afgebroken. In het algemeen zijn de essen, evenals de kommen, strookvormig verkaveld (de essen afgewisseld met grotere blokken).

3. INFRASTRUCTUUR

De meanderingen van de Waal zijn in het wegenpatroon (Voor-, Achter en Middenwegen) van de gemeente Neerijnen nog herkenbaar in het grillige verloop van de bandijk en de hoofdwegen op de stroomruggen langs de Waal en naar Est. Vanuit deze hoofdstructuur zijn uitvalswegen (veedriften, wegen op verzande overloopgeulen) aangelegd, veelal in de richting van de weidegebieden in de komgebieden in het noorden. De weg Geldermalsen-Zaltbommel is aangelegd op de stroomrug via Snelleveld en Waardenburg. Het maakte deel uit van de handelsroute Utrecht-Den Bosch. Omstreeks 1840 is deze weg verhard, in eerste instantie uit militaire overwegingen. Mogelijk is hierbij het trace enigszinds gewijzigd.

De Waal is van oudsher de belangrijkste waterweg in de gemeente Neerijnen. Er zijn geen grote havens aangelegd, want daarvoor was Zaltbommel aantrekkelijker. Wel werden veel laad- en loskaden aangelegd, o.a. bij steenfabrieken. De Waal werd echter benut voor de visserij en tevens voor de diverse veren tussen de Tielerwaard en de Bommelerwaard. De voetveren Hellouw-Nieuwaal, Haaften-Zaltbommel, Heesselt-Rossum, Varik-Heerewaarden en de gierpont verbinding Tuil-Zaltbommel zijn niet meer in gebruik. De verbinding tussen de Tielerwaard en de Bommelerwaard wordt nu gevormd door onder andere de verkeersbrug als schakel in de A2 (Utrecht-Den Bosch).
Vanaf de 13e eeuw vormde de Oude Culemborgsche Vaart (thans gedempt) de vaarroute tussen Culemborg en Zaltbommel. Bedoelde Vaart was tot in de 19e eeuw in gebruik en is thans nog tot de Waalbandijk aanwezig.

De verkeersbrug over de Waal werd in 1932 aangelegd naast de spoorbrug, waarover het spoor vanaf 1868 Utrecht met Den Bosch verbond. In Waardenburg werd een station geopend, dat inmiddels is gesloopt.

Reeds in de Tachtigjarige Oorlog werd de Waal van strategisch belang geacht, getuige onder meer redouten.

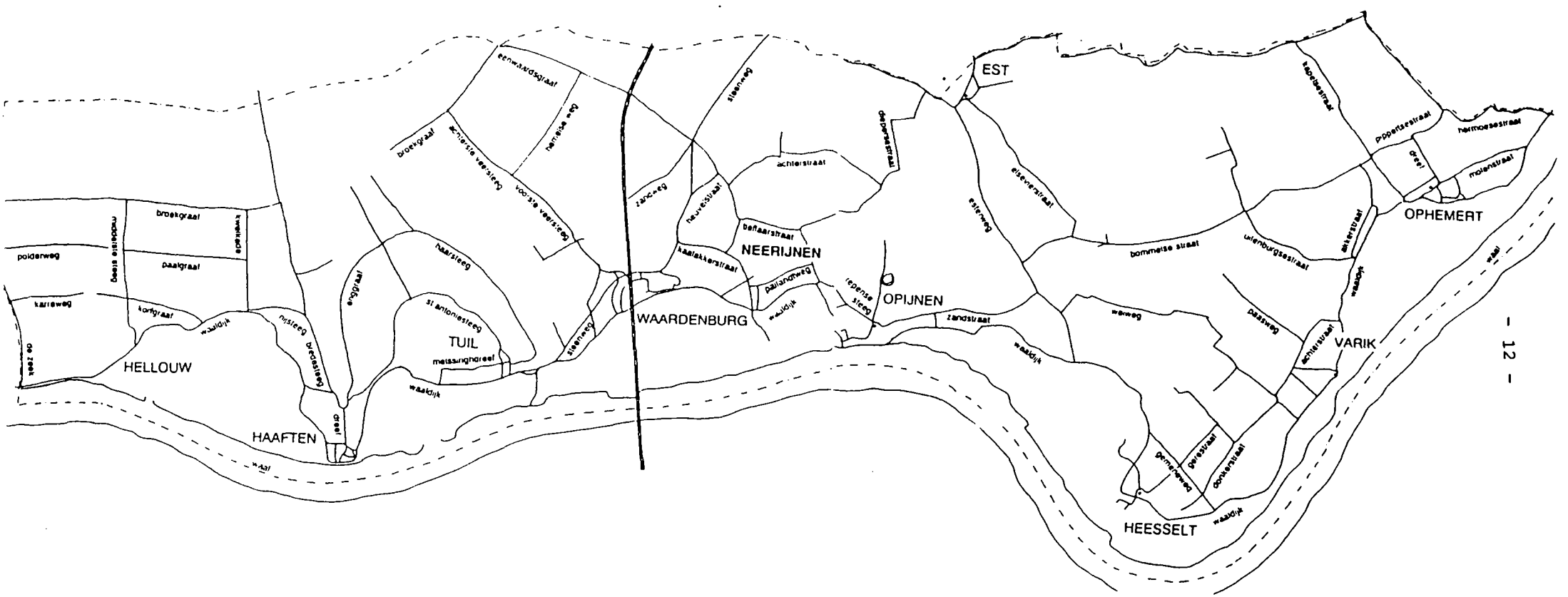

Afbeelding 3
Belangrijkste wegen gemeente Neerijnen omstreeks 1950

4. NEDERZETTINGSSTRUCTUUR

4.1. Algemeen

Zeker vanaf de 9e eeuw zijn de smalle stroomruggen geoccupeerd. In de Late Middeleeuwen zijn in Ophemert en rondom Waardenburg (tegenover Zaltbommel) kastelen gebouwd. Het Huis Waardenburg lag aan de oude handelsroute Utrecht-Den Bosch. De bevolking was grotendeels werkzaam in de landbouw en de riviervisserij. Vanaf 1600 werd er al geticheld.

4.2. Functionele ontwikkelingen

Periode 1800-1850

Gedurende het eerste kwart van de 19e eeuw kwam er nauwelijks verandering in de bestaansbronnen in de vijf gemeenten die later tot de gemeente Neerijnen zijn samengevoegd. Omstreeks 1830 werd de aanzet tot een bescheiden industrialisatie gegeven door vestiging van een steenfabriek in de Kerkenwaard (tussen Tuil en Haaften). Hierop werkten in 1850 zo'n 80 personen.

Periode 1850-1900

Van een zekere industrialisatieperiode in de gemeente Neerijnen kan gesproken worden tussen 1850 en 1880. In dit tijdvak werden vijf steenfabrieken opgericht, nabij Ophemert, Haaften en Opijnen. In elke steenfabriek werkten gemiddeld zo'n 60 personen. Vier van de zes steenfabrieken hebben nabij Haaften gestaan. De voormalige gemeenten Varik en Waardenburg, de laatste ondanks de ligging aan de spoorlijn Utrecht-Den Bosch, bleven zonder industrialisatie. De vertrekoverschotten, welke in het tijdvak 1850-1940 voor de gemeente Neerijnen zo'n 65% bedroegen, waren het hoogst in de voormalige gemeente Waardenburg en het laagst in het oostelijk gelegen gedeelte van de gemeente Neerijnen (voormalige gemeenten Varik, resp. Est en Opijnen). Op de stroomruggen in het oostelijk gedeelte maakten steeds meer akkerpercelen plaats voor boomgaarden. De produkten van de fruitteelt werden vooral in Tiel verkocht.

Periode 1900-1940

De groei van het inwonertal in de gemeente Neerijnen vond vooral plaats in het laatste kwart van de 19e eeuw en het eerste kwart van de 20e eeuw (zie afbeelding 4). Het is een matige groei en kan beschouwd worden als een afspiegeling van de beperkte ontwikkeling van de bestaansbronnen. Gedurende het tijdvak 1900-1940 is het geboorteoverschot in de voormalige gemeenten Haaften en Ophemert nog net iets hoger dan het vertrekoverschot. In de voormalige gemeenten Varik en Est en Opijnen is het vertrekoverschot in dit tijdvak zelfs hoger dan het geboorte-overschot. In de voormalige gemeente Waardenburg vestigden zich inwoners van Zaltbommel. Vanuit Waardenburg kwam forensenverkeer op gang met Geldermalsen en Zaltbommel. Van industrialisatie in Waardenburg is ook na 1900 nauwelijks sprake geweest.
Het aantal steenfabrieken liep terug naar drie. Van de ca. 350 werknemers in deze fabrieken werkten er zo'n 200 in Haaften, 70 in Opijnen en 80 in de omstreeks 1920 opgerichte steenfabriek nabij Varik. De fruitteelt heeft niet geresulteerd in industriële verwerking in de gemeente Neerijnen. Het grootste deel van het fruit werd verhandeld en verwerkt in Tiel.

Afbeelding 4
Bevolkingsontwikkeling gemeente Neerijnen 1850-1940
(indexcijfers, waarbij in 1850 5.873 inwoners = 100)

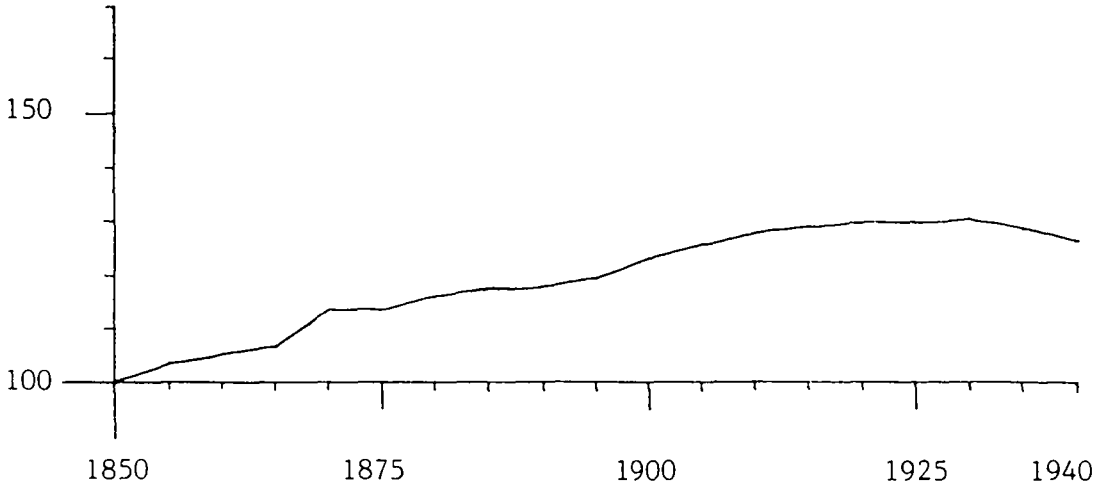

4.3. Stedebouwkundige structuur

Met uitzondering van Hellouw zijn alle kernen in de gemeente Neerijnen gelegen op stroomruggen langs de rivier de Waal. Deze kernen kunnen worden gekarakteriseerd als gestrekte esdorpen met als kenmerk een langgerekte vorm.
Een gestrekt esdorp heeft veelal twee assen (straten), die in lengterichting op de oeverwal of de stroomrug liggen. Vaak is de ene as enigszins belangrijker dan de andere, omdat bijvoorbeeld de doorgaande weg ermee samenvalt. De naamgeving Voorstraat en Achterstraat is hiervan afgeleid. Soms is er ook een derde straat, de Middenstraat. De voor-en achterstraat sluiten vaak vorksgewijs op elkaar aan aan één of twee zijden van de nederzetting. De beide assen worden meestal door enkele dwarsstraten verbonden. Vanuit het dorp lopen straten en stegen naar de achterliggende weidegebieden (de polders).
Op het grondgebied van de huidige gemeente Neerijnen hebben door de eeuwen heen stroomverleggingen en dijkdoorbraken plaatsgevonden. De karakteristieke gestrekte esdorpstructuur is daarom niet altijd compleet. Dit geldt bijvoorbeeld voor Neerijnen en Tuil.

In de periode 1850-1940 veranderde er over het algemeen weinig in de stedebouwkundige opzet van de kernen van de gemeente Neerijnen. De bebouwing vond plaats langs de bestaande wegen als uitbreiding of als verdichting van het lineaire patroon.

Est

Est is ontstaan op een noord-zuid lopende stroomrug. In de Late Middeleeuwen is hier een woerd opgeworpen, waarop Est zich heeft ontwikkeld. Het hart van de kern werd gevormd door de brink, waaraan de kerk en enkele boerderijen waren gelegen. Vanaf de brink waaierden wegen uit naar alle richtingen. Omstreeks 1850 bevond de bebouwing zich aan de huidige Dorpsstraat, Dreef, Molenstraat en Esterweg.
In de periode 1850-1940 vond slechts een enkele uitbreiding en verdichting van bebouwing plaats aan de bestaande wegen.

Est 1930

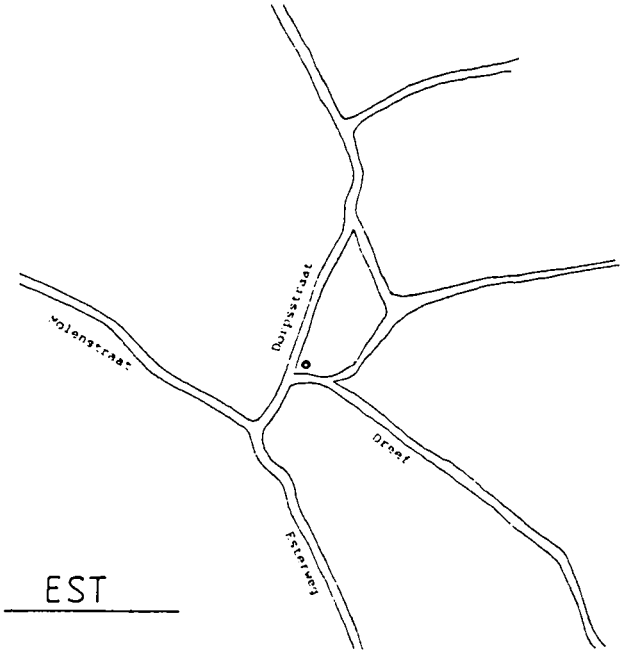

Est 1990

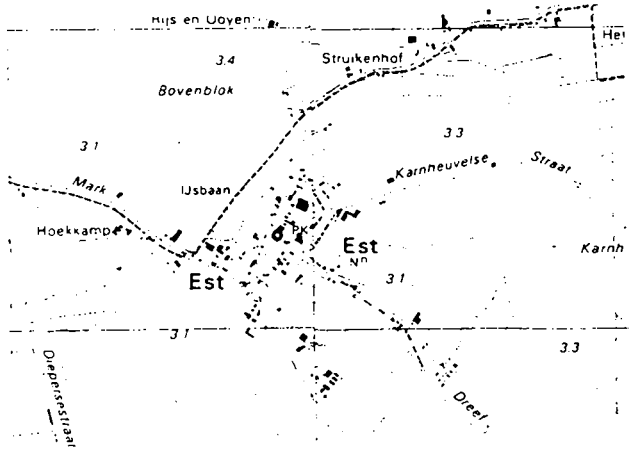

Haaften

Haaften is gebouwd op de overslaggronden/stroomrug van een oude Waalmeander. De Waalbandijk volgt het verloop van deze meander. De kern is daardoor aan drie zijden door deze dijk begrensd. Aan de dijk direct aan de Waal ligt de oorsprong van de kern. Vanuit het zuiden is de kern in noordelijke richting gegroeid. De Dreef vormde daarbij de hoofdstraat van de kern, waaraan boerderijen waren gevestigd. De Dreef waaiert aan de noordzijde uit in een viertal straten: de Emmastraat, de Bernhardstraat, de Enggraaf en de Buitenweg.
Omstreeks 1850 bevond de bebouwing zich aan de dijk, aan de Dreef en aan enkele wegen in het gebied tussen de Molenstraat en de dijk. In de periode 1850-1940 vond enige uitbreiding en verdichting plaats langs de bestaande wegen.

Haaften 1930

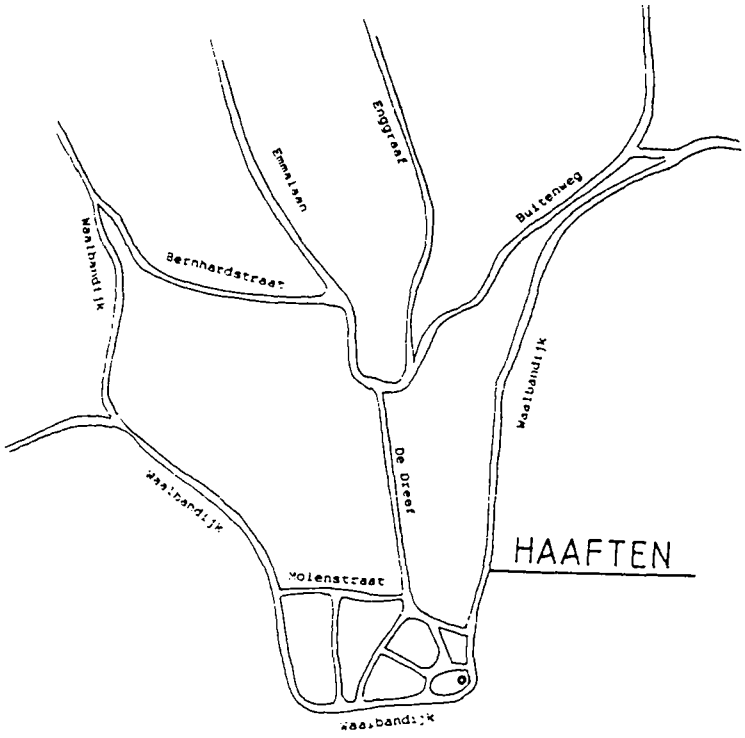

Haaften 1990

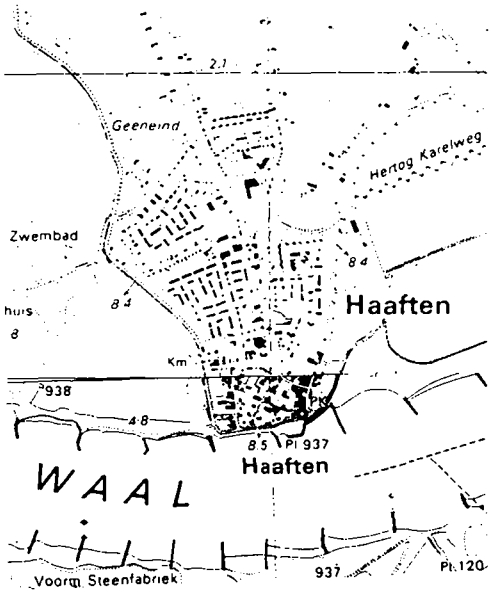

Heesselt

De kerk onder aan de dijk vormt het middelpunt van een "driepoot" van wegen, waarlangs de bebouwing van Heesselt zich bevindt (Kerklaan-Gerestraat). Even verder in oostelijke richting lag onder aan de dijk het "huis ten Halve".

Zowel de stedebouwkundige structuur als de hoeveelheid bebouwing is in de periode 1850-1940 nauwelijks veranderd.

Heesselt 1930

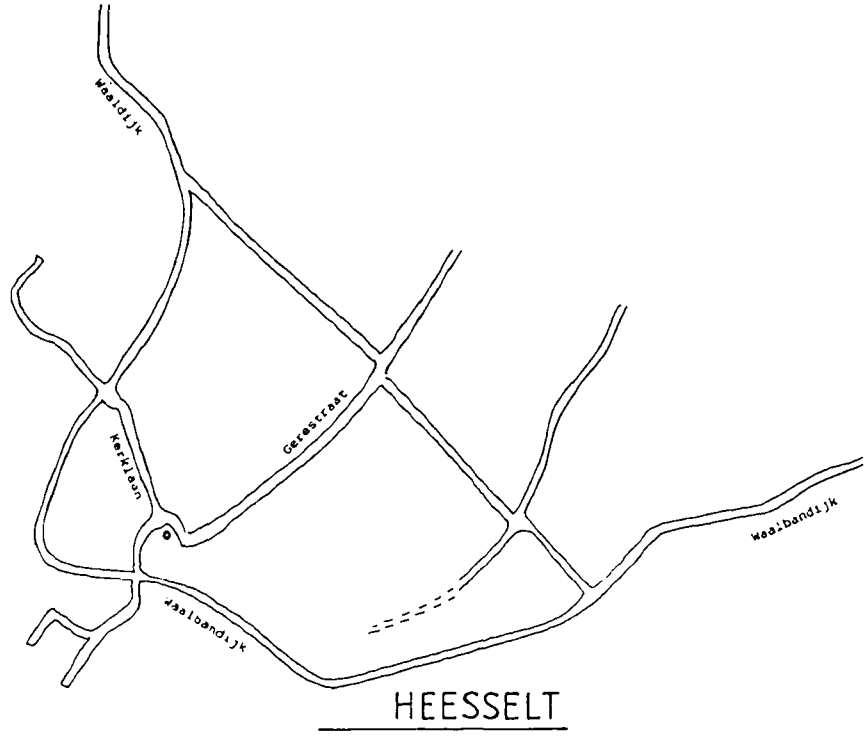

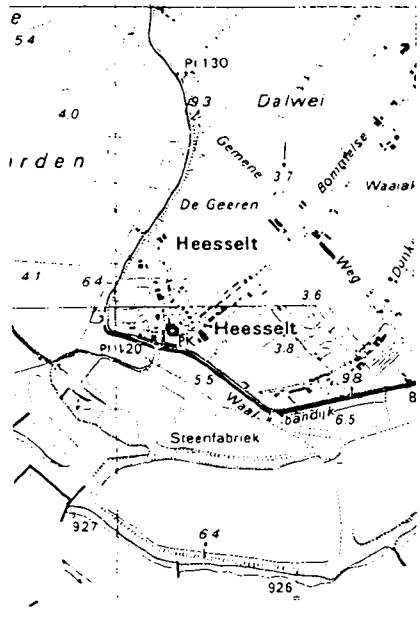

Heesselt 1990

Hellouw
Hellouw is ontstaan op een smalle zandrug, waarop tevens de bandijk is aangelegd. Evenals Neerijnen heeft de kern zich vermoedelijk tot buiten de huidige dijk uitgestrekt. Tot 1850 bestond Hellouw uit aan de dijk gelegen boerderijen met de erven en boomgaarden erachter en enkele huizen langs de Korfgraaf, die schuin van de dijk wegloopt. In de buurt van de kerk (Kerksteeg) is er enige verdichting. Het terrein van het voormalige Huis Hellouw (dat door een dijkdoorbraak in 1709 werd vernield) vormt in het westen de overgang van de lintbebouwing naar de open ruimte.
Hellouw vormt wat structuur betreft een overgang naar het dijkdorp, zoals dat in de Zuidhollandse rivierstreek veel voorkomt.

In de periode 1850-1940 heeft Hellouw weinig ruimtelijke ontwikkelingen gekend. De bebouwing breidde zich uit en verdichtte zich langs de dijk en de Korfgraaf. Langs de Middensteeg (nu Beatrixstraat-Bommelkampgraaf), die vanaf de dijk in noordelijke richting loopt en de Korfgraaf kruist, verscheen een rij eenvoudige woningen. Deze staan op korte, regelmatige afstand van elkaar met de langsgevel evenwijdig aan de straat.

Hellouw 1930

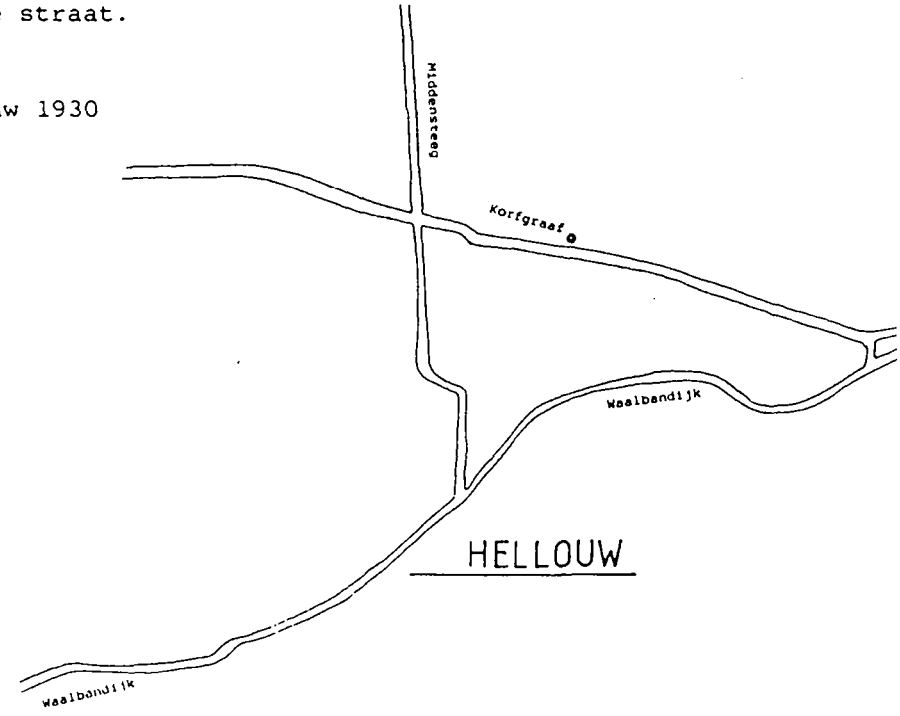

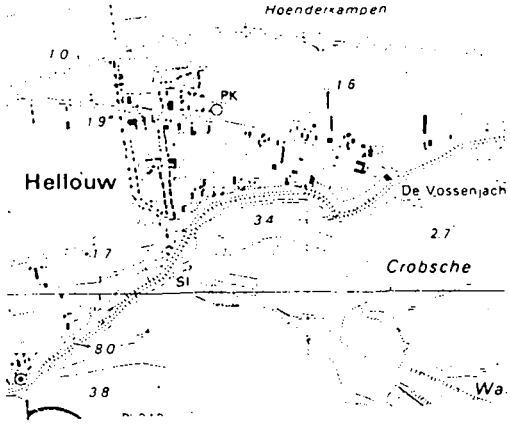

Hellouw 1990

Neerijnen
De kern Neerijnen heeft de karakteristieke structuur van een gestrekt esdorp, zoals die hierboven is beschreven. De structuur wordt gevormd door twee assen, de Voorstraat en de Achterstraat, die vanaf de Waalbandijk landinwaarts lopen. Deze structuur wordt doorkruist door een tweede structuur, namelijk van het huis Neerijnen. Dit kasteel (v/h het huis Clingelenburg) is via een eigen toegangsweg, de Dreef, met de Waaldijk verbonden. Omdat het terrein vóór het huis Neerijnen in de richting van de Waalbandijk vrij van bebouwing moest blijven, is de Voorstraat hier onbebouwd gebleven en is de Achterstraat niet tot ontwikkeling gekomen. Deze zet zich voort als een waterloop, de Meer, voor het huis langs. Pas bij de vorkvormige aansluiting van de Voorstraat en de Meer staan weer enkele huizen. In het zuiden van de kern is mogelijk ook zo'n vorkvormige aansluiting geweest van de Voor- en Achterstraat, maar deze is afgebroken door verlegging van de dijk na een dijkdoorbraak, vermoedelijk al voor de tweede helft van de 16e eeuw.

Het huis Neerijnen bepaalt in hoge mate de structuur van de kern Neerijnen. Deze structuur is vanaf het begin van de 19e eeuw weinig veranderd. Ook de aanwezigheid van het kasteel Waardenburg oefent invloed uit op de ruimtelijke structuur. Het gebied tussen Neerijnen en het kasteel behoort bij deze adellijke huizen. Dit gebied werd in het begin van deze eeuw voor een deel ingericht volgens een plan van de landschapsarchitect Leonard Springer.

Neerijnen 1930

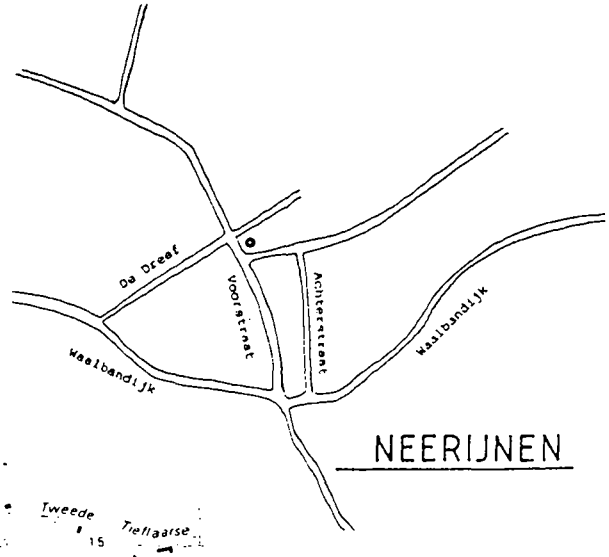

Neerijnen 1990

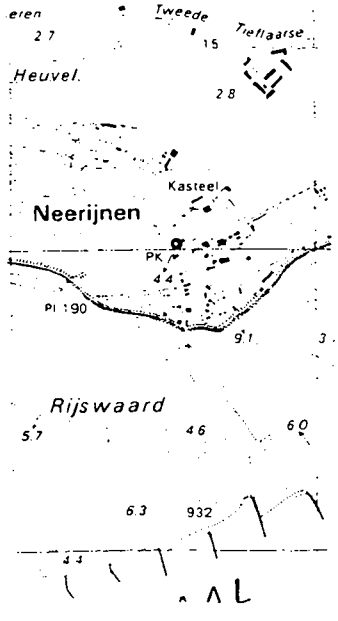

Ophemert
Omstreeks 1850 bevond de bebouwing van de kern Ophemert zich langs de Waaldijk en aan enkele wegen die min of meer parallel aan de dijk lopen (Akkerstraat, Molenstraat, Weversstraat) en aan de Kapelstraat. Ter hoogte van de kerk was enige verdichting zichtbaar. Ten noorden van de kern bevindt zich het kasteel Ophemert, dat door een rechte weg (de Dreef) met de kern is verbonden.
In de periode 1850-1940 vond enige verdichting en uitbreiding van bebouwing plaats langs bestaande wegen.

Ophemert 1930

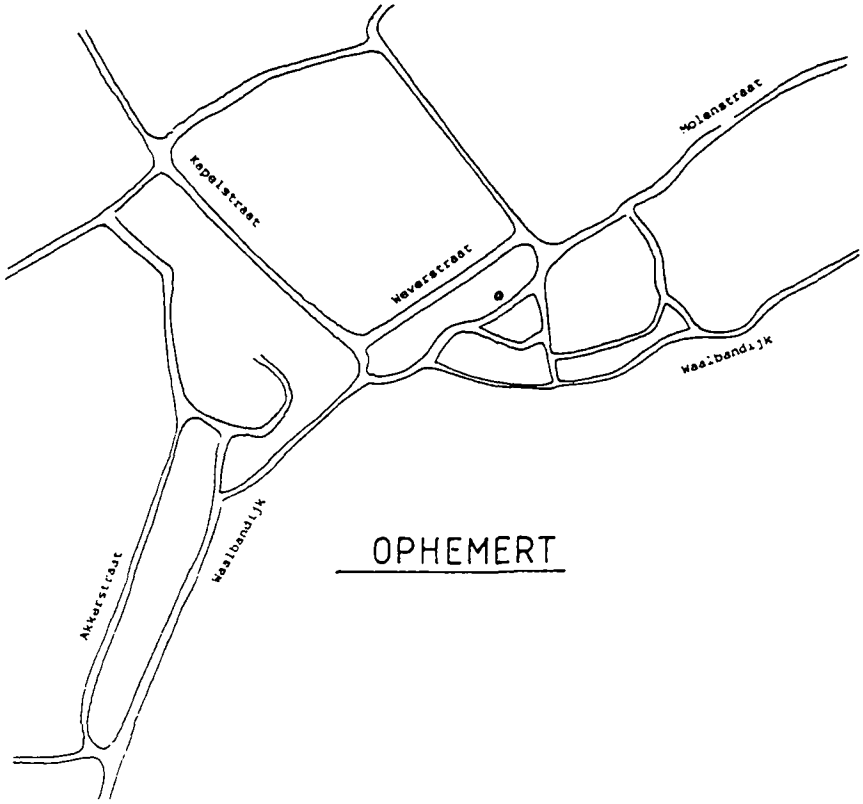

Ophemert 1990

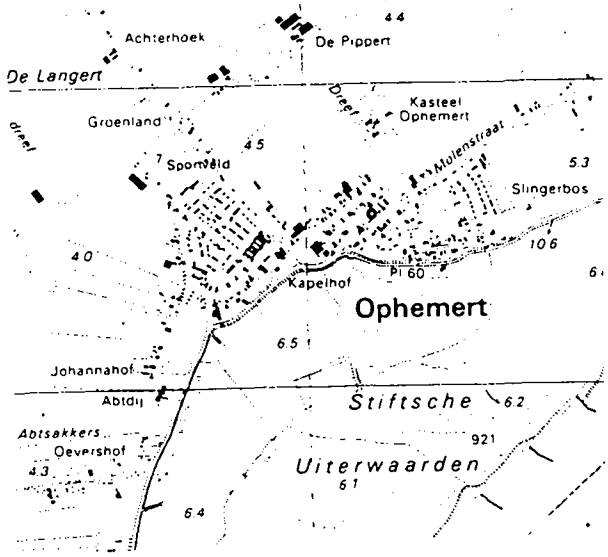

Opijnen
Opijnen heeft zich lineair ontwikkeld langs de Waaldijk, langs de daaraan parallel liggende weg (de huidige Repensestraat-Zandstraat) en langs enige wegen die uitwaaieren vanaf de kerk. Even ten noorden van de kern lag het versterkte huis Opijnen.
In de periode 1850-1940 vonden er nauwelijks ontwikkelingen plaats.

Opijnen 1930

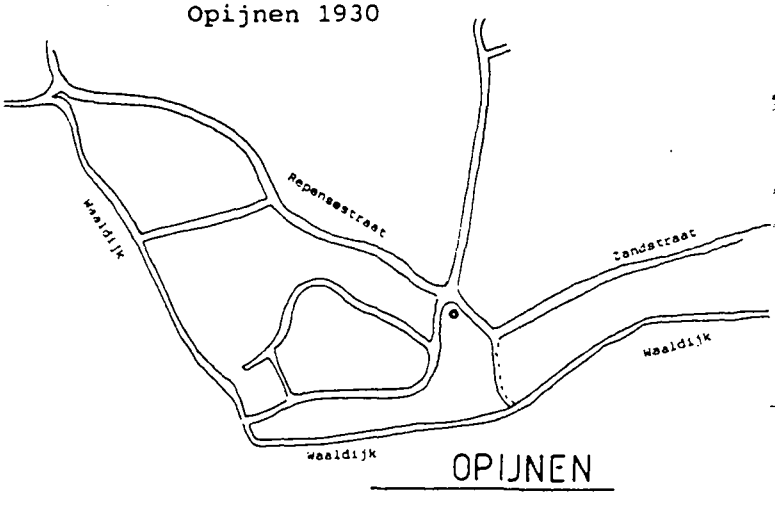

Opijnen 1990

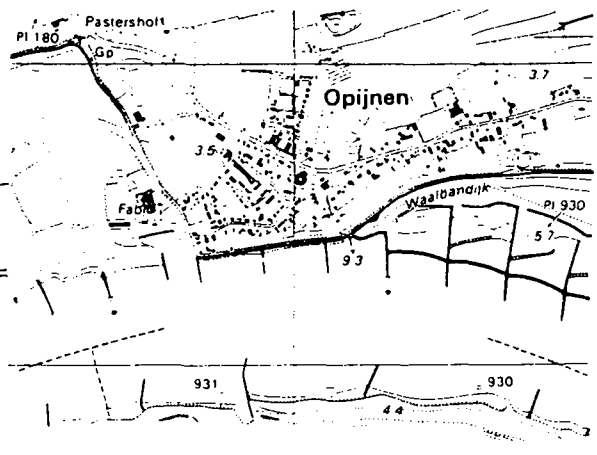

Tuil
De kaart uit 1866 laat de langgerekte structuur van Tuil zien, die is opgebouwd uit twee parallele straten, die vorkvormig aaneensluiten. Haaks op deze straten is een lijn zichtbaar, die van de Est via de kerk naar het kasteel loopt. De karakteristieke gestrekte esdorpstructuur van Tuil werd kort na 1866 aangetast door de verlegging van de Waaldijk. De vorkvormige aansluiting, ter plaatse van het veer met Zaltbommel verdween en de twee parallele straten werden ingekort. De versterkte huizen Blijenburg, Nieuw Klingelenburg en de Est, die op de kaart van 1866 nog zijn aangeduid, zijn in de daarop volgende periode verdwenen.
In de periode 1850-1940 vond verder enige uitbreiding en verdichting van bebouwing plaats langs de bestaande wegen.

Tuil 1930

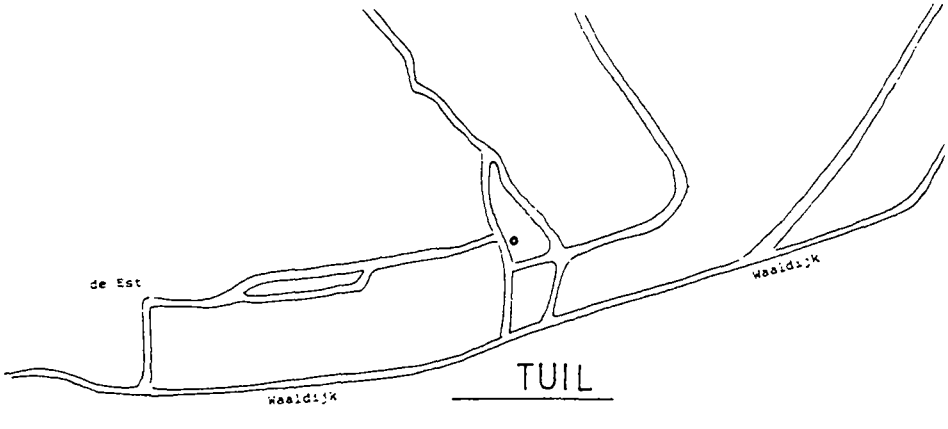

Tuil 1990

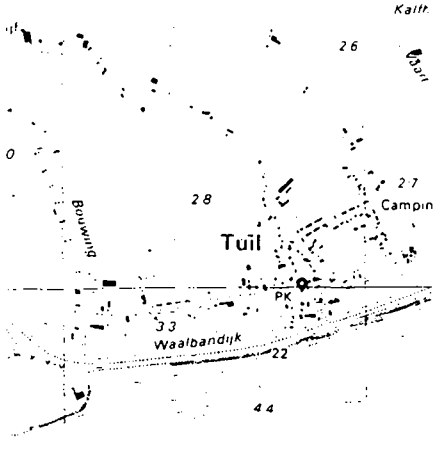

Varik
De Waaldijk en de daaraan parallel lopende weg (nu Donkerstraat-Walgtsestraat-Keizerstraat-Achterstraat) vormen de lineaire assen van de kern, parallel aan de rivier. Tussen deze twee wegen ontstond een aantal dwarswegen, op enige afstand van elkaar gelegen. Aan de dijk bij het voetveer lag de hervormde kerk ("de Dikke Toren"). In de periode 1850-1940 vond uitbreiding en verdichting van bebouwing plaats aan de langs-en dwarswegen. Aan de dwarsstraat, die vanaf de dikke toren landinwaarts (huidige Kerkstraat) liep, kwam een nieuwe hervormde kerk. Aan de meest westelijke dwarsstraat werd een katholieke kerk gebouwd, met bijbehorende pastorie.

Varik 1930

Varik 1990

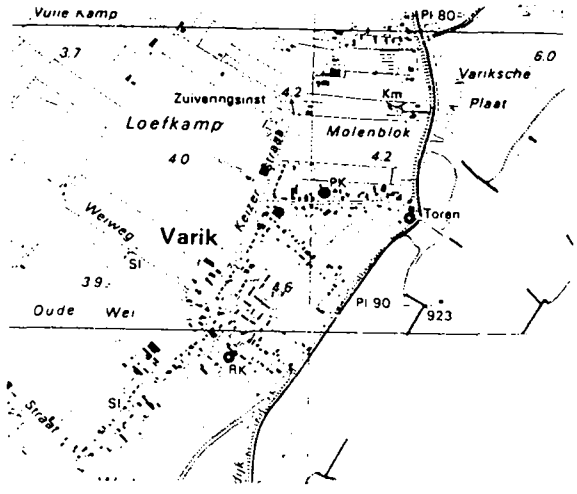

Waardenburg
Waardenburg is ontstaan op een stroomrug langs de Waal en vertoont de stedebouwkundige structuur van een gestrekt esdorp. Twee parallele straten volgden in een boog de stroomrug en sloten aan beide uiteinden vorkvormig aaneen. Aan het westelijk uiteinde, aan de dijk, bevindt zich de kerk, aan het oostelijk uiteinde het kasteel Waardenburg. De noordelijke straat maakte deel uit van de weg Geldermalsen-Zaltbommel, onderdeel van de handelsroute Utrecht-Den Bosch. Omstreeks 1840 werd deze weg (de huidige Steenweg) verhard en doorgetrokken naar de dijk bij Tuil. Hierdoor werd het noordelijke aansluitpunt van de Dorpsstraat en de Kerkstraat afgesneden van de rest van de structuur van de kern.
In de periode 1850-1940 hebben infrastructurele ingrepen de structuur van de kern beïnvloed. De aanleg van de spoorlijn met de spoorbrug over de Waal knipte het dorp omstreeks 1868 in tweeën. Ten noorden van

de kern kwam een station. Parallel aan de spoorbrug werd in 1932 een verkeersbrug aangelegd. De snelweg buigt ter hoogte van de kerk af, en ligt als een raaklijn langs de oude structuur van Waardenburg. Langs de bestaande wegen vond enige uitbreiding en verdichting van bebouwing plaats.

Waardenburg 1930

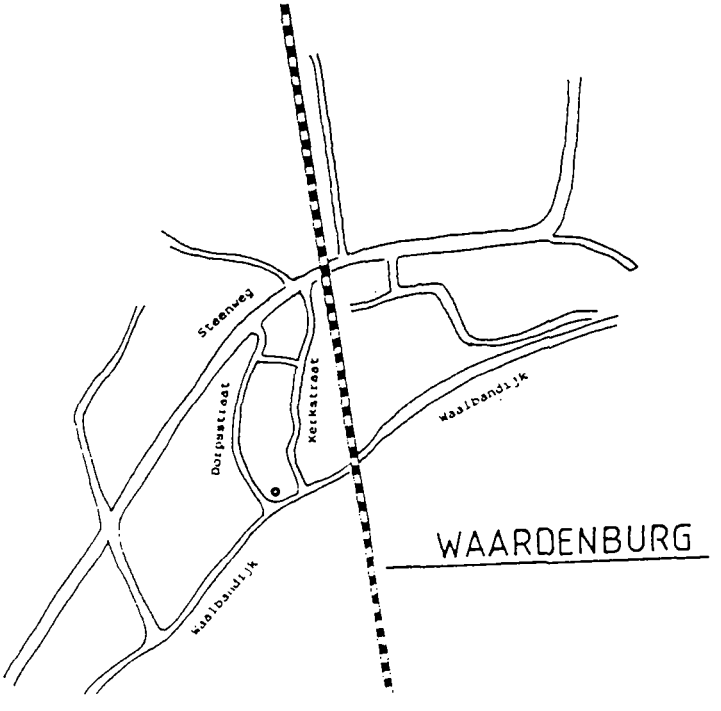

Waardenburg 1990

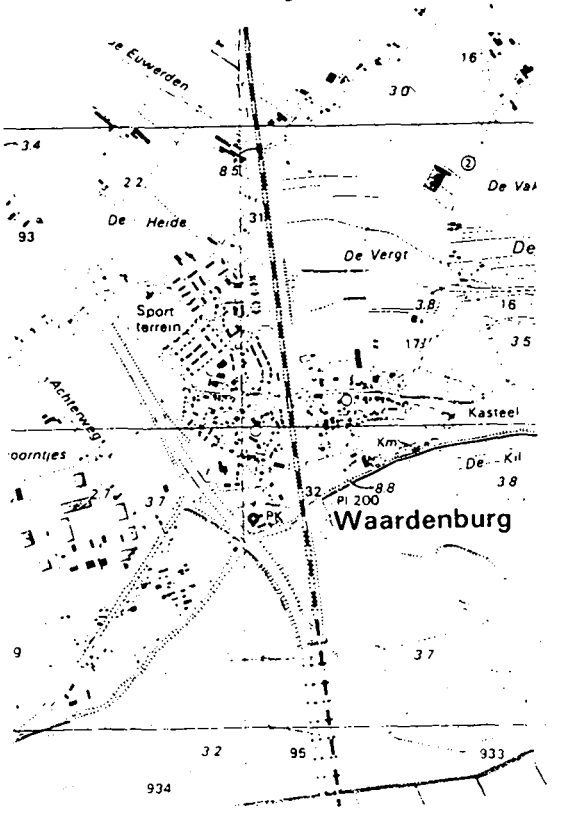

Verspreide bebouwing

In het vlakke poldergebied ten westen van de lijn Waardenburg-Meteren komt in de periode 1850-1940 geen bebouwing voor. In de hoger gelegen gebied ten oosten van deze lijn bevindt zich wel enige verspreide bebouwing in de vorm van boerderijen.

4.4 Ontwikkelingen na 1940

Alle kernen met uitzondering van Neerijnen zijn na 1940 planmatig uitgebreid. Haaften, Waardenburg en Ophemert kregen naar verhouding de grootste uitbreiding. Tussen de bestaande linten kwamen nieuwbouwclusters. In de overige kernen vond nieuwbouw plaats langs een bestaande of een nieuw aangelegde weg, die aantakt op de bestaande structuur. Door ontwatering, herverkaveling en de aanleg van nieuwe wegen (waaronder de A15 en de Graaf Reinaldweg) is het komgrondengebied ten westen van de spoorlijn na de jaren '50 sterk veranderd. Hier is ook bebouwing verschenen in de vorm van verspreid staande agrarische bedrijven. Ten gevolge van dijkverzwaring is hier en daar oude bebouwing langs de dijk verdwenen (met name bij Hellouw, Neerijnen en Varik).

4.5. Karakterisering geïnventariseerde bebouwing

Wonen
In de verschillende dorpen worden enkele villa's en kleine woonhuizen aangetroffen, veelal langs de dijken. Een opvallend complex is de steenfabrikantenwoning te Opijnen (1911) tegen het dijklichaam met schuur, koetshuis annex dienstwoning en een portierswoning. Aan de overzijde van die dijk ligt een klein huis, wellicht van een opzichter van de aldaar verdwenen steenfabriek. Een opzichterswoning en een vierdubbele arbeiderswoning herinneren ons ook aan de steenfabricage van weleer.

Werken
De agrarische bebouwing bestaat uit boerderijen in en buiten de dorpskernen, waarvan en deel tegen de dijklichamen of elders op enigszins verhoogd terrein ligt. Het hallehuis op rechthoekige grondslag komt enige malen voor, de afgeleide van dit type, de T-boerderij, veel. De zijgevels van het dwarsgeplaatste voorhuis liggen dan doorgaans in een vlak met die van het achterhuis. Een boerderij in Hellouw fungeerde voorheen als café, een ander op een markante kruising aan de dijk te Neerijnen heeft deze functie nog steeds. In de gemeente staat een enkele krukhuisboerderij. Op de erven komen schuren, hooibergen en bakhuisjes voor. Een monumentale schuur in Opijnen diende vroeger voor de fruitindustrie.
De gemeente telt drie windkorenmolens, namelijk te Haaften, Waardenburg en Varik en twee wipwatermolens te Hellouw. Een kleine scheepstimmerwerkplaats binnendijks te Haaften stamt uit 1883.

Infrastructuur
Ten behoeve van de infrastructuur zijn opgericht: een polderdistrictshuis in Tuil, een dijkmagazijn (ca. 1860) in Waardenburg en in Opijnen, een waterpomp en trafohuisje in Haaften, een waterpomp in Est. De gemeente bezit nog peilschalen, zoals die te Heesselt. Grenspalen markeren de voormalige dorpsgrenzen.

Maatschappelijke voorzieningen
Het beeld van elk dorp wordt gedomineerd door bebouwing in de categorie maatschappelijke voorzieningen. De kerkcomplexen betreffen in Opijnen de N.H. kerk (1860/1925) in Neogotische stijl met begraafplaats, in Varik een aanbouw tegen de Middeleeuwse kerk met begraafplaats, een R.K. kerk en pastorie in Neogotische stijl (1877/1879) van A. Tepe, en een hervormde kerk in Neogotische stijl (ca. 1877) in Tuil en kleine aanbouw tegen de kerk (XIXB) en een pastorie in Neoclassicistische stijl (1863) met een geïsoleerd gelegen begraafplaats, in Heesselt een 15e eeuwse kerktoren met schip uit 1849 (Gotiek, Neogotiek) met begraafplaats, in Neerijnen een kerk in Neo-Tudorstijl met een geïsoleerd gelegen begraafplaats.
In Waardenburg een N.H. kerk en pastorie uit 1862 en een begraafplaats op terp buiten de kern, in Ophemert een N.H. pastorie met koetshuis en een begraafplaats bij de Middeleeuwse kerk en een begraafplaats in het buitengebied (Zennewijnen). In Est een pastorie bij de Middeleeuwse kerk, in Haaften een hervormde kerk in Neo-Tudorstijl (ca. 1865) met pastorie (1860;XXc) en geïsoleerd gelegen begraafplaats en tenslotte in Hellouw een kerk (1822) met pastorie (1860).

Aan deze kerkcomplexen zijn al dan niet verbonden: een school met meesterswoning in Opijnen, een school en meesterswoning uit 1913 in Varik, een school uit 1857 in Tuil, een school (1848;ca, 1905) en meesterswoning (XIX) in Neerijnen, een school (ca. 1900) met meesterswoning in Waardenburg, een school (ca. 1860) en meesterswoning (XIXc) in Est en tenslotte een schoolmeesterswoning (1866) in Haaften.

De aanwezigheid van een raadhuis met neorenaissance-invloed (1911) in Opijnen en een ander in Haaften (1881) wijzen op de voormalige zelfstandigheid van deze plaatsen.
Een gewijzigde boerderij in Ophemert (ca. 1860) heeft dienst gedaan als herberg en gemeentehuis.
De muziektenten uit Haaften en Ophemert dateren uit de 20e eeuw.

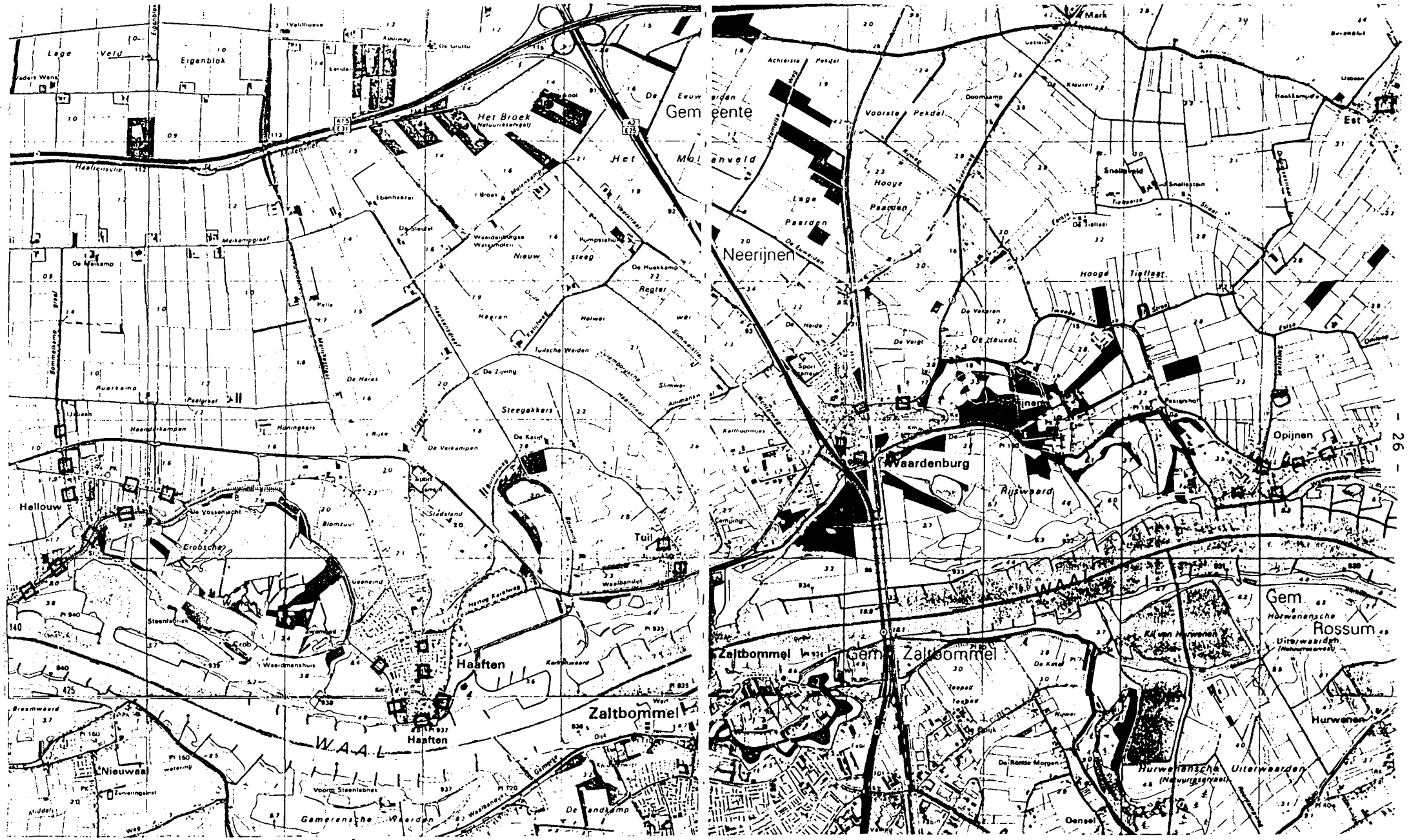

Kaart 1

TYPOLOGIE UITBREIDINGEN GEMEENTE NEERIJNEN 1850-1940

(Hellouw, Haaften, Tuil, Waardenburg, Neerijnen, Opijnen, Est)

Kaart 1a

TYPOLOGIE UITBREIDINGEN GEMEENTE NEERIJNEN 1850-1940

(Heesselt, Varik, Ophemert)

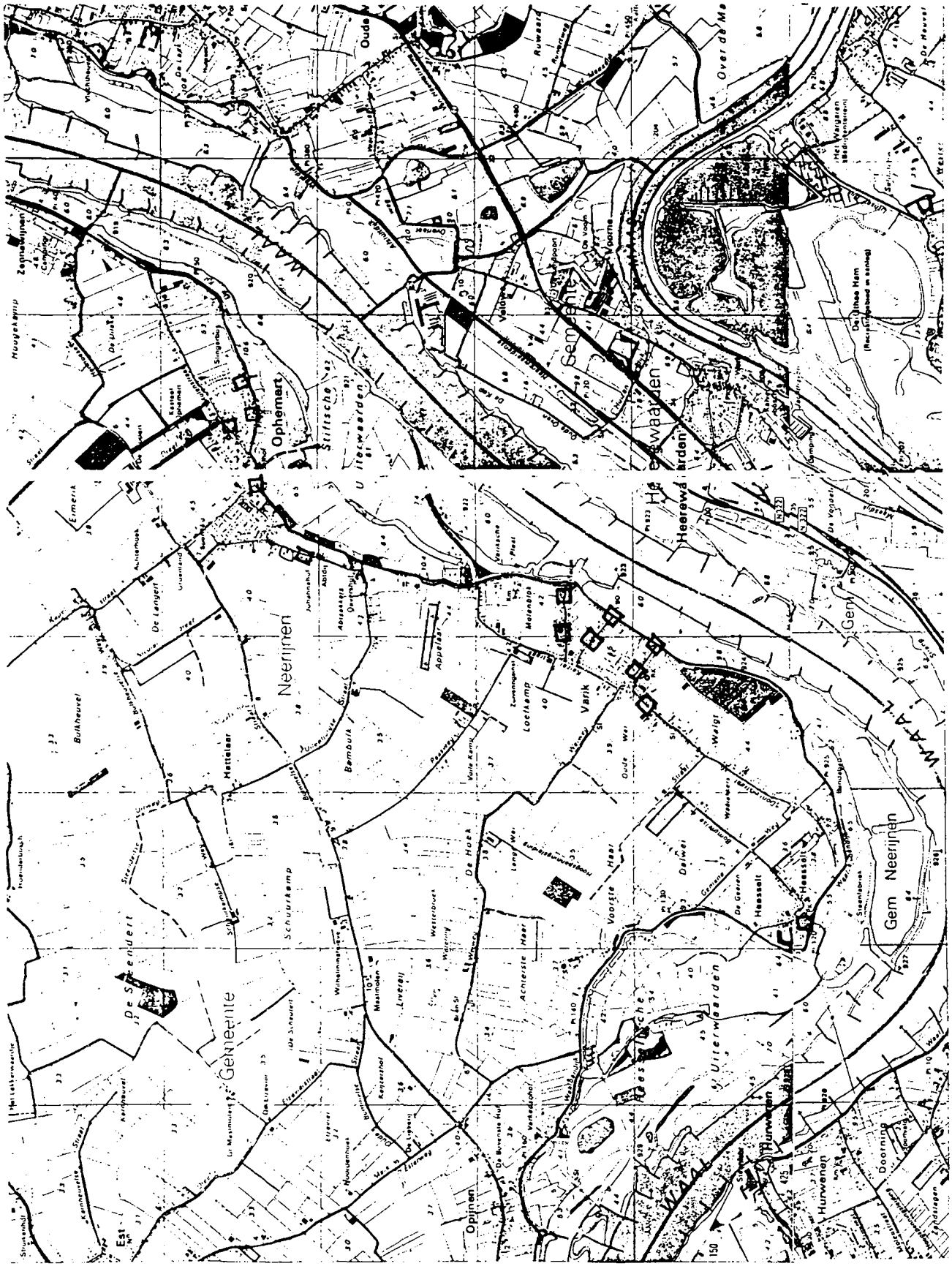

4.6. Typologie uitbreidingen gemeente Neerijnen 1850-1940

Toelichting bij kaart 1 en 1a

Type aanduiding	Type-omschrijving	Bijzondere gebieden
- Lineaire ontwikkelingen		
	- functie: gemengd of wonen - niet-planmatige en planmatige ontwikkelingen	

4.7. Bijzondere gebieden

De term bijzonder gebied wordt gehanteerd voor gebieden die zijn gebouwd of aangelegd in de periode 1850-1940. Bij de beoordeling is de criterialijst gehanteerd volgens de zgn. "MIP-handleiding". Hierbij zijn grotere samenhangende (stede-)bouwkundige structuren bekeken. Bij de bouwkundige inventarisaties zijn samenhangende bouwkundige complexen aangegeven.
Dat in de gemeente geen of weinig bijzondere gebieden voorkomen, zegt niets over de schoonheid of opbouw van de gemeente.

Bijzondere gebieden, gebouwd of aangelegd in de periode 1850-1940 komen in de gemeente Neerijnen niet voor.

Karakteristieke gebieden
Structuren van bouwkunst en stedebouw van vóór 1850 en na 1940 die een bijzondere kwaliteit hebben worden aangeduid met de kwalificatie "karakteristieke gebieden". Het betreft gebieden waarvan de hoofdelementen dateren van voor 1850 of na 1940, die ook daarna herkenbaar zijn gebleven.

Neerijnen-Waardenburg

Het gebied Neerijnen-Waardenburg, dat als beschermd dorpsgezicht is aangewezen, is als karakteristiek gebied aan te merken. Dit gebied omvat het gehele dorp Neerijnen en het gebied tussen Neerijnen en Waardenburg, waarin het kasteel Waardenburg ligt. Tevens is daarbij inbegrepen een deel van het uiterwaardengebied terwille van de herkenbaarheid van de oorspronkelijke afronding van het dorp naar buiten toe. Het gebied vormt een gave historische eenheid, die dateert van vóór 1850. Onlosmakelijke elementen daarvan zijn onder meer de gestrekte esdorp-structuur van Neerijnen (met Voor-en Achterstraat), die doorkruist wordt door de structuur van het huis Neerijnen (d e Dreef) en het parkachtig gebied tussen het kasteel Waardenburg en het huis Neerijnen.

Beschermd dorpsgezicht Neerijnen-Waardenburg

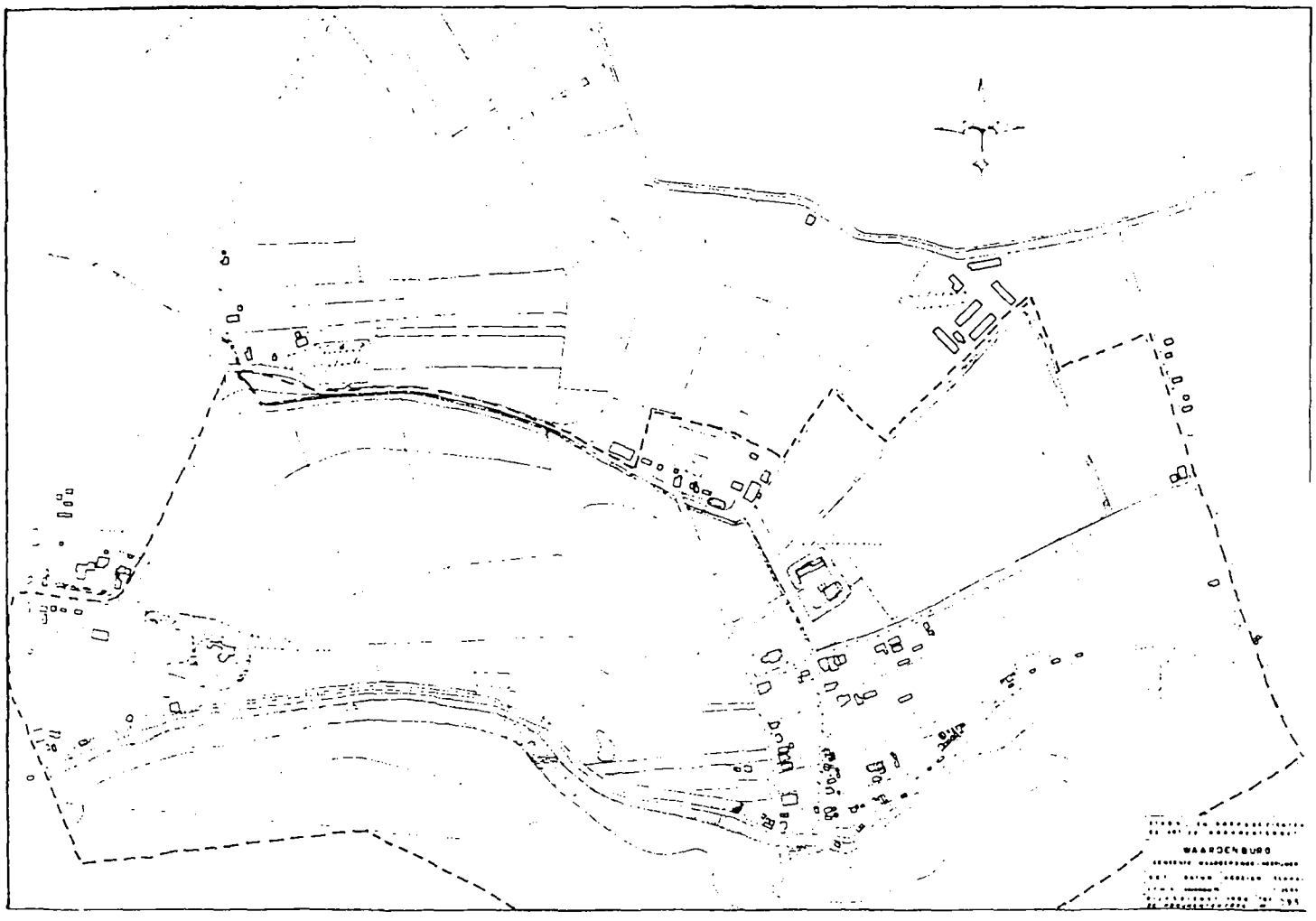

Hellouw

Het westelijk deel van de kern Hellouw, dat als beschermd dorpsgezicht is aangewezen, kan als karakteristiek gebied worden aangeduid. Dit gebied omvat het historische deel van het dorp dat in lengterichting aan de Waalbandijk ter weerszijden van de kerk is gebouwd, alsmede enige achterliggende bebouwing aan de Kerkesteeg. Het terrein van het voormalige Huis Hellouw vormt de afronding van het gebied. Waardevol is de historisch-ruimtelijke structuur van dit gebied, die dateert van vóór 1850 en door de jaren heen weinig is veranderd. Deze structuur is zeer eenvoudig en kenmerkt zich door een vrijwel enkele rij van bebouwing aan de Waalbandijk. Vrijwel direct daarachter bevindt zich de open ruimte. Rondom de kerk (Kerkesteeg) is enige verdichting benedendijks.

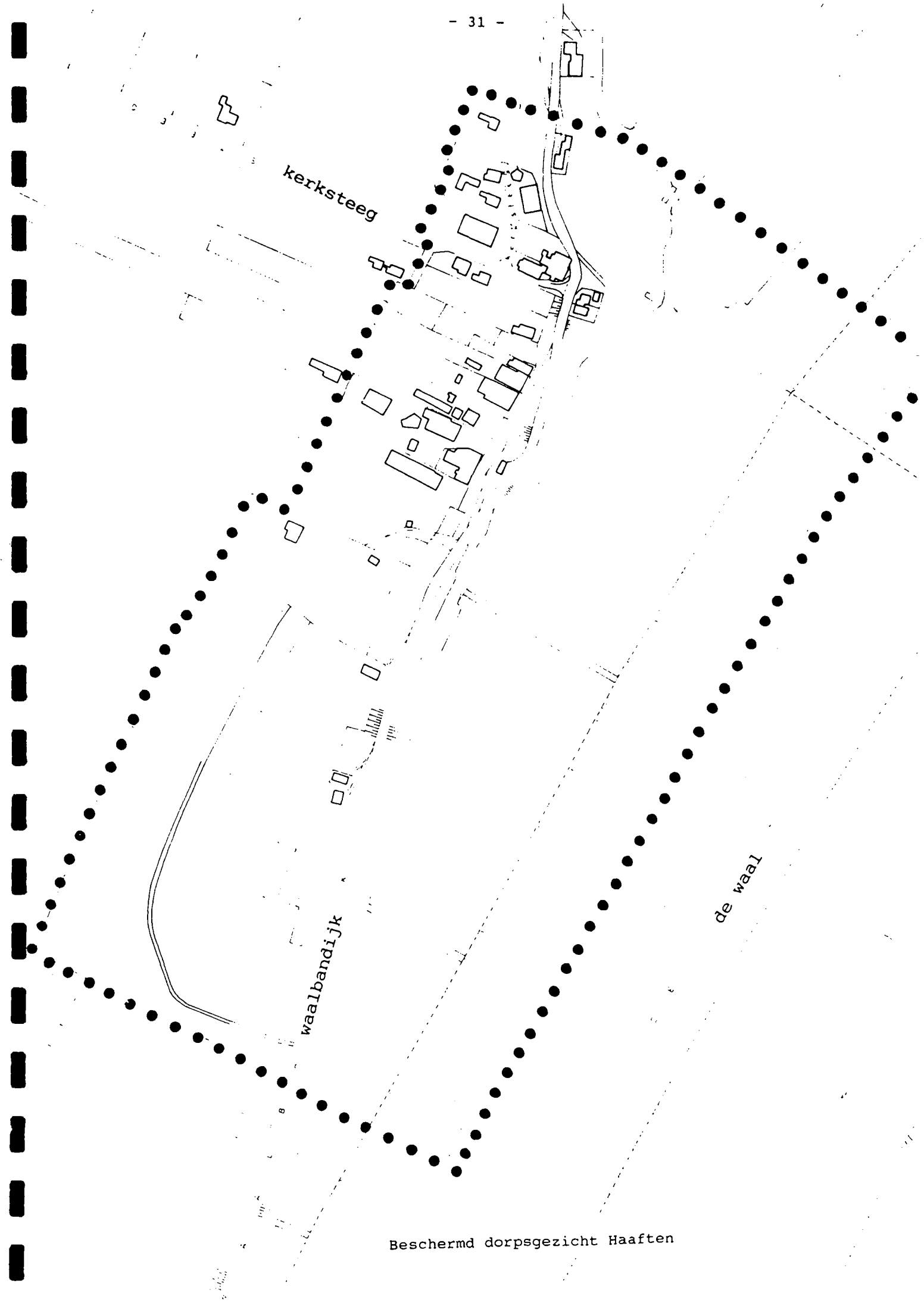

Beschermd dorpsgezicht Haaften

CRITERIA VOOR DE AANDUIDING BIJZONDERE GEBIEDEN

I. **Intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit, zoals:**
   1. kwaliteit van het ruimtelijk concept;
   2. betekenis vanwege de verkaveling/inrichting/voorzieningen;
   3. betekenis vanwege architectonische/architectuurhistorische kwaliteit;
   4. betekenis vanwege specifieke vorm voor specifieke functionele ontwikkelingen (b.v. havengebied, city-ontwikkeling, sportpark)

II. **Bijzondere historische betekenis, zoals:**
   1. structuur, bestemming of verschijningsvorm, verbonden met en duidelijk uitdrukking gevend aan een specifieke politieke, culturele, geestelijke, sociale, economische of algemeen historische ontwikkeling;
   2. betekenis voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en voor de ontwikkeling van het stedebouwkundig denken;
   3. betekenis vanwege de innovatieve waarde of pioniersfunctie (type, motief, datering)

III. **Stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving, zoals:**
   1. betekenis als onderdeel van een groter geheel
   2. betekenis vanwege ruimtelijke relaties met de omgeving;
   3. betekenis vanwege markering van het stadsbeeld, als ruimtelijke of functionele dominant in een groter geheel of als representant van een groter geheel

IV. **Gaafheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten)**

V. **Zeldzaamheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten)**

GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN/BIBLIOTHEKEN/KAARTMATERIAAL EN LITERATUUR

Archieven en bibliotheken

* Rijksarchief in Gelderland
* Katholieke Universiteit Nijmegen, Faculteit der Beleidswetenschappen
* Bibliotheken Provincie Gelderland
* Stichting Arnhemse Openbare en Gelderse Wetenschappelijke Bibliotheek
* Gemeente Neerijnen

Afbeeldingen

*	Afbeelding 1	Gemeente Est en Opijnen in 1866
*	Afbeelding 1a	Gemeente Haaften in 1866
*	Afbeelding 1b	Gemeente Ophemert in 1865
*	Afbeelding 1c	Gemeente Varik in 1867
*	Afbeelding 1d	Gemeente Waardenburg in 1866
*	Afbeelding 2	Geomorfologische kaart gemeente Neerijnen
*	Afbeelding 3	Belangrijkste wegen gemeente Neerijnen omstreeks 1950
*	Afbeelding 4	Bevolkingsontwikkeling gemeente Neerijnen 1850-1940
*	Kaart 1/1a	Typologie uitbreidingen gemeente Neerijnen 1850-1940

Kaartmateriaal

* Bodemkaart 1/50.000, 1970
* Topografische kaart 1/25.000 en 1/50.000, diverse jaargangen
* Kaartenboek van Gelderland, 1843
* J. Kuijper, Gemeente-atlas van Gelderland 1868, Leeuwarden, 1970
* J.D.H. Harten, Historisch topografische kaart van de Tielerwaard en omgeving, Utrecht, ca. 1982
* Rivierkaarten Boven-Rijn en Waal

Literatuur

* Economisch Technologisch Instituut voor Gelderland, *Gemeente Haaften; situatie en ontwikkeling der bestaansbronnen*, Arnhem, 1959

* Elbers, P.F., *Tuil, een bijzonder dorp, in: Mededelingen Historische Kring West-Betuwe, 1987*

* Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Neerijnen-Waardenburg en Hellouw, gemeente Neerijnen*, Zeist, 1987

* Vermeulen, F.A.J., *De monumenten van geschiedenis en kunst in de provincie Gelderland; de Tielerwaard*, Den Haag, 1975

* Voorden, F.W. van e.a., *Stads- en dorpsgezichten in Gelderland; de nederzetting in ontwikkeling*, Zutphen, 1975

* Waal-Hol, M.C. de, *Uit de geschiedenis van duizend jaar Gellicum*, Deil, 1983

Oosterbeek, 1993

Stichting MIP-Gelderland
Oranjeweg 60
6861 BL OOSTERBEEK
tel. 085 - 336 326